

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta

Ústav politologie

Diplomová práce

Bc. Adam Dvořák

Politika paměti a Ukrajinská povstalecká armáda
Collective memory and the Ukrainian Insurgent Army

Praha 2021

Vedoucí práce: PhDr. Ondřej Slačálek, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 31. 7. 2021

Adam Dvořák

Poděkování:

Chtěl bych na tomto místě poděkovat vedoucímu práce PhDr. Ondřeji Slačálkovi, Ph.D. za vedení, podnětné připomínky a příjemnou spolupráci při tvorbě práce. Dále bych chtěl poděkovat své rodině za podporu.

Abstrakt:

V této diplomové práci bude předmětem výzkumu téma politiky paměti na Ukrajině a v Polsku. Cílem práce bude provést komparativní kvalitativní analýzu současných historiografických diskurzů politiky paměti věnující se Ukrajinské povstalecké armádě (někdy nepřesně označované jako „banderovci“) na Ukrajině a v Polsku. Teoretickým rámcem práce budou *studia kolektivní paměti*. Cílem práce bude provést kvalitativní analýzu hlubších epistemických předpokladů ukrajinského a polského politického diskurzu.

Práce bude zkoumat, jak je UPA reprezentována v politických pamětech v Polsku a na Ukrajině, respektive, jak je konstruována odborná „pravda“, která stojí za postoji obou společností, k níž se dostanou jednotlivci s hlubším zájmem o tuto problematiku. Smyslem práce je identifikovat hlubší – historiografické – podloží politického myšlení, které se projevuje v diskurzech polských a ukrajinských politiků, historiků či představitelů paměťových institucí nebo publicistů a které je zdrojem jejich argumentace.

Klíčová slova:

kolektivní paměť, analýza diskurzu, Ukrajinská povstalecká armáda, Polsko, Ukrajina

Abstract:

In this diploma thesis, the subject of research will be the topic of collective memory in Ukraine and Poland. The goal of the work will be to perform a comparative qualitative analysis of current historiographical discourses of the politics of memory devoted to the Ukrainian insurgent army (sometimes inaccurately referred to as "Bandera Movement") in Ukraine and Poland. The theoretical framework of the work will be studies of collective memory. The aim of the work will be to perform a qualitative analysis of deeper epistemic assumptions of Ukrainian and Polish political discourse.

The work will examine how the UPA is represented in political memories in Poland and Ukraine, respectively, how the professional "truth" is constructed, which is behind the attitude of both societies, to which individuals with a deeper interest come closer. The purpose of this work is to identify a deeper - historiographical - subsoil of political thought, which is reflected in the discourses of Polish and Ukrainian politicians, historians or representatives of memory institutions or publicists and which is the source of their argumentation.

Key words:

Collective memory, discourse analysis, the Ukrainian Insurgent Army, Poland, Ukraine, memory distinctions, legacy

Obsah

ÚVOD.....	7
TEORETICKÁ ČÁST	9
Konceptualizace.....	9
Druhy kolektivní paměti	9
Paměť a historie	14
Veřejné trauma a politika paměti	21
Využití konceptu	22
Proměny politiky paměti v Polsku a na Ukrajině.....	24
Kolektivní paměť a politika v Polsku a na Ukrajině od 90. let do roku 2005	24
Přelomový rok 2005	27
Přelomový rok 2013	31
Diskurzy na Ukrajině a v Polsku	34
Kontexty ukrajinské a polské politiky paměti.....	37
ANALYTICKÁ ČÁST	43
Metoda	43
Kontext politiky historiografie	48
Analýza	52
Volyňský masakr – spor o výklad události	52
Časové a prostorové vymezení polsko-ukrajinského konfliktu	58
UPA, Zemská armáda a další aktéři	60
Konstrukce oběti v polském a ukrajinském diskurzu	66
Shrnutí	67
ZÁVĚR.....	71
Seznam literatury	75

ÚVOD

V této diplomové práci bude předmětem výzkumu téma politiky paměti na Ukrajině a v Polsku. Cílem práce bude provést komparativní kvalitativní analýzu současných historiografických diskurzů politiky paměti věnující se Ukrajinské povstalecké armádě (někdy nepřesně označované jako „banderovci“) na Ukrajině a v Polsku. Teoretickým rámcem práce budou *studia kolektivní paměti*. Cílem práce bude provést kvalitativní analýzu hlubších epistemických předpokladů ukrajinského a polského politického diskurzu.

Téma Ukrajinské povstalecké armády (UPA) získává v posledních dekáдах značný význam v politikách paměti Ukrajiny a Polska a má vliv na utváření identity obou společností. Pro polský konzervativní politický diskurz jsou vojáci UPA představiteli masakru předků Poláků. Volyňský masakr je politicky používanou tragédií. Naopak pro ukrajinský politický diskurz jsou vojáci UPA hrdinové, kteří bojovali za státní nezávislost. Odlišný výklad UPA a události na Volyni roku 1943 dostává politické reprezentace obou zemí do konfliktu.

Důvodem, proč byla vybrána analýza historiografických diskurzů, je skutečnost, že vývoj politiky paměti v Polsku a na Ukrajině naznačuje, že politika Viktora Juščenka nebo Petra Porošenka na Ukrajině a politika Práva a spravedlnosti v Polsku je založena na výkladu historie. Tato práce nemá ambici rekonstruovat historii Volyňského masakru a nebude se ani zabývat historií Ukrajinské povstalecké armády, jelikož bude zkoumáno to, jak je historie instrumentalizována v současnosti.

Práce bude zkoumat, jak je UPA reprezentována v politických pamětech v Polsku a na Ukrajině, respektive, jak je konstruována odborná „pravda“, která stojí za postoji obou společností, k níž se dostanou jednotlivci s hlubším zájmem o tuto problematiku. Smyslem práce je identifikovat hlubší – historiografické – podloží politického myšlení, které se projevuje v diskurzech polských a ukrajinských politiků, historiků či představitelů paměťových institucí nebo publicistů a které je zdrojem jejich argumentace.

Analýza bude spočívat na identifikaci jednotlivých diskurzivních konstrukcí Ukrajinské povstalecké armády. Snahou práce je zachytit, jakým způsobem se na UPA vzpomíná, a tudíž určit na základě porovnání kategorií jednotlivých diskurzů, jaké atributy jsou v jednotlivých společnostech zdůrazňovány a jaké se opomíjí, případně jsou zlehčovány nebo vysvětlovány a omlouvány. Pro diplomovou práci jsou proto zvoleny dvě výzkumné otázky:

Jaké charakteristiky přisuzuje Ukrajinské povstalecké armádě polský a ukrajinský historiografický diskurz?

Jaké charakteristiky přisuzuje polský a ukrajinský historiografický diskurz události volyňského masakru?

Aby bylo možné analyzovat jednotlivé charakteristiky, klade si tato práce podotázky, jak autoři Volodymyr Vjatrovyč a Grzegorz Motyka chápou charakter události volyňského masakru – respektive *co* se na Volyni roku 1943 stalo. Práce si dále klade podotázky, *kdo* jsou aktéři události a jaký jim je oběma diskurzy přisuzován charakter. V této souvislosti je cílem analyzovat, které aktéry chápou oba diskurzy jako *oběť*. V neposlední řadě bude analyzován

čas a prostor – v jakém časovém intervalu a v jakém teritoriu vymezují Vjatrovyč a Motyka historické události 40. let označované jako volyňský masakr. Nakonec bude analýza zkoumat, jaké byly *příčiny* polsko-ukrajinského konfliktu.

Diplomová práce obsahuje tři hlavní části. V první budou představena základní teoretická východiska výzkumu, zejména koncept kolektivní paměti, jak jej vymezují Pierre Nora a Pavel Barša. Konceptualizace podle Pavla Barši poskytne i vymezení pojmu *politika paměti*.

V druhé části bude následovat přehledová kapitola o vývoji politiky paměti ve vztahu k UPA v Polsku a na Ukrajině po roce 1989, respektive 1991, soustředící se na schematické zachycení nejdůležitějších trendů a momentů obratu. V další kapitole bude popsán kontext polské a ukrajinské politiky paměti.

Ve třetí – analytické – části bude představen metodologický postup. Následuje kapitola, jež shrnuje politiku historiografie, která je zaměřená na výzkum problematiky UPA a na debatu mezi historiky na toto téma. Empirická část diplomové práce bude založena na komparaci historických děl Grzegorze Motyky a Volodymyra Vjatrovyče.

V analytické části diplomové práce budou zdrojem analýzy knihy Volodymyra Vjatrovyče *Druha polsko-ukrajinska vijna 1942-1947* a *Ukrajinské 20. století. Utajované dějiny* a knihy Grzegorze Motyky *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacje*, *Od Rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła“* a *Volyň 1943: Genocidní čistka – fakta, analogie, historická politika*.

TEORETICKÁ ČÁST

Konceptualizace

Výchozím bodem pro konceptualizaci studií kolektivní paměti je práce Maurice Halbwachse. Jan Assmann si všímá, že než se tímto tématem začali zabývat Maurice Halbwachs a Aby Warburg, byla paměť ovlivněna zastaralými koncepty. Jan Assmann si všímá posunu od kontinuity kolektivně sdíleného vědění z pole biologie do pole kultury. Halbwachs a Warburg nezávisle na sobě představili teorie *kolektivní* nebo *sociální* paměti. Tito autoři posunuli studia kolektivní paměti v tom smyslu, že kolektivní paměť nechápali jako dědičnou, respektive „rasovou“ paměť, které byly na přelomu 19. a 20. století velmi běžné a které také ovlivnily Jungovu teorii o archetypech. (Assman, 50)

Specifická povaha člověka získaná příslušností ke společenství a jeho kultuře se neuchovává napříč generacemi a není výsledkem „fylogenetické“ evoluce (příslušností k druhu), ale je výsledkem socializace člověka ve společnosti a výsledkem předávání. Funkcí kulturní paměti je „zachování druhu“ ve smyslu kulturní „pseudospeciace“, tedy zachování kulturního druhu. Představit si to můžeme tak, že se mezi členy společenství a jeho generacemi předávají kulturní nánosy či kulturní identifikační znaky, které příslušníka jednoho národa odlišují od příslušníka národa druhého. Zatímco ve zvířecí říši zajišťuje zachování druhu genetická výbava, u lidí je zachování pokolení, jak říká Assmann s Nietzsche, komplikovanější, a proto je zde nástroj paměti. (Tamtéž)

Druhy kolektivní paměti

Paměť kolektivní a individuální

Prvním velkým teoretikem kolektivní paměti byl Maurice Halbwachs. Jeho dílo je kanonické a řada autorů na tohoto autora dodnes odkazuje, především Jan Assmann, Tzvetan Todorov a Pavel Barša. Jeho práce je však začátkem ve studiu kolektivní paměti, a tak byly Halbwachsovi myšlenky rozvedeny či transformovány dalšími teoretiky.

Maurice Halbwachs rozlišuje mezi individuální a kolektivní pamětí na základě vzpomínek. Individuální paměť je založena na principu, že každý člověk si je schopen pamatovat jen část informace, kterou prožil a někdy se i tato vzpomínka zmodifikuje. Halbwachs to ilustruje na několika stránkách své kapitoly, nám ale stačí poznání, že líčené vzpomínky z dětství si různí lidé nepamatují úplně, a proto se obrací na různá svědectví, například rodičů, aby si minulost zpětně vykreslili. Toto svědectví a zpětné vzpomínání ale mnohdy není správné. Jedná se spíše o rekonstrukci, nikoli o skutečnost.

Pokud se například setkají po delší době dva známí, navážou kontakt a snaží se vzpomenout si na společné prožitky. V tuto chvíli už přechází aktéři od individuální paměti ke kolektivní. Jde o rekonstrukci několika svědectví, a ta, pokud se v nějakém bodu protínají, vytvářejí novou kolektivní vzpomínku na minulost, ačkoliv skutečnost se od této rekonstruované kolektivní vzpomínky může výrazně lišit.

Důležitý je postřeh Halbwachse, že v procesu utváření kolektivní paměti se některé prvky minulé skutečnosti zapomínají a některé se ožívají, a navíc může být tato rekonstrukce ovlivněna jinými vzpomínkami a v důsledku úplně zkreslená. (Halbwachs, 2009: 50-59 a 63-65)

Rozdíl mezi individuální pamětí a kolektivní pamětí tak spočívá v principu, že kolektiv si neustále upravuje svůj systém vzpomínek vzájemnou interakcí. Halbwachs to dokumentuje na případě, kdy jednotlivec je odloučen od skupiny. Pokud se do ní vrátí, často již není schopen ztotožnit své vzpomínky se vzpomínkami kolektivu. Tento proces poukazuje na ucelený vývoj kolektivního vzpomínání a zapomínání. Je to také způsobeno tím, že pokud jednotlivec není v interakci s ostatními členy skupiny, jeho pocity se vyvíjejí podle jiné prožité cesty jednotlivce, který ztratil kontakt se skupinou a také s jejími pocity, tudíž systémem vzpomínek. (Tamtéž: 59-61)

Naše pocity a způsob vzpomínání tedy nejsou výrazem individuální paměti, ale paměti kolektivní. Lidé vstupují do skupinových vztahů, taktéž tyto skupiny jsou ve vztahu s jinými skupinami (jednotlivec může být členem obou skupin). Rodiny vytvářejí sousedství, sousedství vytvářejí města, atd. Takto se vytvářejí komplexní společenství. Všechny tyto skupiny pak mají vlastní kolektivní paměť. Naše individuální vzpomínky jsou tedy de facto propsané kolektivní vzpomínky do našich jednotlivých myslí. (Tamtéž: 71-73)

Paměť kulturní a komunikativní

Podle Jana Assmanna je paměť „*souhrnné označení všeho vědění, jež řídí jednání a prožívání určité společnosti ve specifickém rámci vzájemného působení a jež se předává z generace na generaci opakovaným osvojováním a zasvěcováním.*“ (Assmann, 2001: 50) Assmann vymezuje nový pojem *kulturní paměť* ve vztahu k všednodenní komunikativní paměti.

Komunikativní paměť

Komunikativní paměť rozumíme kolektivní paměť, která je založena na každodenní komunikaci. Tuto paměť vymezil již Halbwachs.¹ Takto definovaná kolektivní paměť je dnes využívána v orální historii. Každodenní komunikace je charakteristická vysokou měrou tematické nevyhraněnosti, nekonceptnosti, reciprocitou rolí a nevyhraněností. Zaměnitelnost rolí je typická v partnerství a v rodinných vztazích. Z neorganizovanosti plyne typ komunikace, která vytváří paměť. Tato paměť, jak to definuje Halbwachs, je společensky zprostředkovaná a především svázaná s určitou společenskou skupinou. (Tamtéž: 51-52)

S Halbwachsem Assmann pokračuje. Naše individuální paměti jsou formované v komunikaci s ostatními. Těmi ostatními jsou skupiny lidí, „které vytvářejí společný obraz či pojmenování sebe samých.“ (Assman, 52) Těmito skupinami jsou například rodiny, profesní spolky, politické strany, přátelé nebo národ. Tyto skupiny pojmenovávají svoji jednotu a svébytnost a zároveň se opírají o vědomí společné minulosti. Každý člověk je členem několika vyjmenovaných skupin a podílí se tím na různém množství kolektivních sebeobrazů a pamětí. (Tamtéž: 52)

Jak již bylo řečeno, každodenní kolektivní paměť je dnes zkoumána prostřednictvím orální historie, která nám přibližuje, jak například vzpomínají svědkové historických událostí na minulost s těmito událostmi spojenou, jakým způsobem vzpomínají na tyto události a proč. Zároveň však je orální historie omezená časově – je spojená s generacemi, které si historické

¹ V knihách *Les cadres sociaux de la mémoire/Sociální rámce paměti* a *La mémoire collective/Kolektivní paměť*

události pamatují, prožili je nebo je znají z vyprávění od generací, které události v minulosti zažily. Orální historie tedy, jak říká Assmann, sahá osmdesát, maximálně sto let do minulosti. Což se týká tří až čtyř generací. Taková forma paměti nemá žádné fixní body na minulost, protože ta se rozpíná s tím, jak plyne čas. K dosažení takovýchto fixních bodů lze jen kulturním formováním, které je ale oddělené od neorganizované, nestrukturované a všednodenní komunikativní paměti. (Tamtéž)

Kulturní paměť

Přechod od každodenní komunikace do zpředmětněné kultury je velmi zásadní. Například Halbwachs se zde zastavil. Podle Assmanna si představoval, že poté, co se živá komunikace zpředmětní v kulturu, respektive v texty, obřady, památníky apod., vytratí se vztah ke skupinám a k přítomnosti a že se vytratí i *memoire collective*. Podle Halbwachse se v tomto momentě promění *mémoire* v *histoire*. Podle Assmanna tomu tak není. Naopak, zpředmětněná kultura a organizovaná komunikace je navázaná na skupiny a skupinové identity, kterými se vyznačuje všednodenní paměť. Toto navázání probíhá tzv. konkretizací identity. Jde o proces strukturování vědomí, kdy se určitá skupina začne opírat o vědomí, že je jedinečná a jednotná. S tímto vědomím reprodukuje svoji identitu formou normativní a formativní. Proto má zpředmětněná kultura paměťovou strukturu. (Tamtéž: 52-53)

Jestliže komunikativní paměť je spojena s každodenností, kulturní paměť je charakteristická odklonem od všednodennosti. Rozdíl mezi těmito druhy paměti tkví také v časovém horizontu, kulturní paměť má své fixní body a horizont paměti se tudíž neposouvá s plynoucím časem. Fixními body jsou důležité momenty minulosti a na tyto momenty je vzpomínáno instrumentálně kulturním formováním – například prózou a poezií, různými rituály či obřady a památníky – a institucionalizovanou komunikací – ve formě úvah, vystoupení nebo recitací. Tyto body nazývá Assmann *figurami vzpomínání*. (Tamtéž: 53)

Figury vzpomínání jako svátky a jiné institucionalizované objekty vzpomínání jsou takzvanými ostrovy času, respektive času se vyhýbají. Ostrovy času se stávají součástí procesu vzpomínání. Aby Warburg to nazývá jako retrospektivní kontemplaci. Tento výraz pro něj znamenal zpředmětněné kultury. Assman na Warburgův postřeh upozorňuje s tím úmyslem, že Abymu Warburgovi se podařilo ukázat, že kulturní zpředmětnění mají schopnost formovat u ustálit kulturní paměť, za jistých okolností i na dobu stovek i tisíců let, jako je to například s náboženstvím.² (Assmann, 2001: 53-54)

Jan Assman používá teorie Halbwacha a Warburga, ale kriticky a později se posouvá dále. U Halbwacha vyzdvihuje spojení paměti a skupiny, u Warburga spojení paměti a řeči kulturních forem. Teorie Assmana a jeho manželky má za cíl posunout bádání těchto dvou akademiků. Assman hovoří o třech pólech zkoumání: paměť, kterou chápe také jako formu *zpřítomnělé minulosti*, kulturu a skupinu, respektive celou společnost. Assmanovi vytyčují následující atributy kulturní paměti: konkretizace identity, rekonstruktivita, zformovanost, organizovanost, zavázanost a reflexivita. (Tamtéž: 54-57)

Assmann shrnuje, že kulturní paměť znamená „soubor navracejících se textů, obrazů a rituálů, jenž je vlastní každé společnosti a každé epoše.“ (Assmann, 2001: 57) O tyto soubory pak musí

² Například australští Aboriginci, kteří uctívají posvátná místa, k nimž jsou kulturně připoutáni. Nebo, jak zmiňuje Halbwach, celý židovský kalendář je ukázkou figury vzpomínání. Podle Halbwacha je cílem náboženství zachovat nezměněné vzpomínání bez vlivů pozdějších vzpomínek. (Assman, 53)

každá skupina „pečovat“, čímž neustále ustavuje a zprostředkovává svůj obraz. Skupina tak získává společné vědění o své minulosti. Tímto skupina získá pocit identity, tedy vědomí své originality a své pospolitosti. V každé kultuře a v každé epoše se tato vědění liší. Některé společnosti jsou zatížené na kanonické spisy, jiné na rituály, další na řečové formy nebo na kanonické výtvarné umění a projevy. (Tamtéž)

Co je hlavní rozdíl, jak zdůrazňuje Assmann, jsou základní východiska vzpomínání v jednotlivých společnostech. Liší se tedy funkce vzpomínání – některé společnosti vzpomínají na minulost, aby se jí vyhnuly, protože mají traumatické vzpomínky – respektive funkcí vzpomínání je strach, aby se historie a minulost neopakovaly. Některé společnosti naopak na minulost a historii vzpomínají z důvodu, aby se drželi svého obrazu a neodchýlily se od něho. Zajímavé na kultuře a paměti kultury je kulturní tradice, jejímž prostřednictvím se společnost prezentuje sama sobě i ostatním. To, jaké prvky své minulosti a historie každá společnost zdůrazní, přičemž se přihlásí k určitému hodnotovému systému, ukazuje její směr a její podstatu – což je zajímavé zkoumat. (Assmann, 2001: 57)

Paměť jako udržování národního vědomí

Ernest Renan se na kolektivní paměť díval optikou národa. Jeho teze je totiž založena na tom, že národ by nemohl vzniknout bez procesů *zapomnění*, které nazývá dokonce „historickým omylem“, a zároveň bez *vzpomínek* na svoji minulost. Například francouzský národ by nemohl existovat bez zapomnění na kulturní asimilaci dobývajících národů³ nebo bez zapomnění na náboženské války mezi katolíky a hugenoty. Národy tedy vznikají zapomněním na původní odlišnosti. Proto také historici podle Renana ohrožují národnost, respektive sebeidentifikaci s tímto celkem. Protože podstatou národa je, aby byly sdíleny určité prvky paměti a některé, aby byly zapomenuty (přičemž historici nehodící se vzpomínky připomínají). (Renan, 2003: 27-34)

Procesem zapomnění a vzpomínek Renan například vysvětluje, proč se utvořil francouzský národ i přesto, že je původně složen z různých latinských a germánských etnik a proč se nevytvořil národ na území Osmanské říše. V případě francouzském se zapomnělo a vytvořily se nové vzpomínky, zatímco ve městech jako je Smyrna (Izmir) nebo Soluň existovalo několik komunit, které měly jiný systém vzpomínek, a proto nikdy národ neutvořily. Paměť v podání Renana má svůj původ v *kultu předků* – národy jsou založeny na sdílení slávy a zármutku z minulosti a společné vůli k přítomnosti. Paměť má tak funkci udržování národního vědomí. (Tamtéž)

Proměny kolektivní paměti

Na Maurice Halbwachse navazuje také další francouzský historik Pierre Nora. Nora s Halbwachsem sdílí tezi, že kolik existuje skupin, tolik také existuje kolektivních pamětí. (Nora, 1998: 9)

Pierre Nora se věnuje paměti tak, že se věnuje proměně, kdy se vzpomínky přestaly přenášet z generace na generaci a místo toho se paměť proměnila v konstruování národa, respektive národních dějin. Tento přelom můžeme sledovat od Froissarta přes Voltaira, který zasáhl

³ Ve francouzské historii splynuly různé kmeny – Frankové, Gothové, Galové, Normané a další. Respektive splynuli germánské dobyvatelé a původní obyvatelstvo. Dnes se již nikdo z Francouzů neptá, zda je Burgund či Visigót. (Renan, :26-28)

především Francii, které se autor věnuje. Dějiny se touto proměnou staly spojenými s budováním identity a budováním jejích fixních bodů. Učebnice, památníky, archivy i historikové samotní se stávají odrazem minulosti v přítomnosti – je to cílený proces, kdy těmto atributům dáváme vědomě symbolický význam, který interpretuje naši minulost, respektive konstruuje identitu naší přítomnosti a udává směr naší budoucnosti. (Tamtéž: 11)

Pierre Nora vymezuje tři proměny, kterými prochází paměť. Paměť lze chápat jako archiv, jako vzdálenost a jako povinnost. První rys paměti – archivace – je důležitá, protože archivuje místa paměti jako jsou archivy, muzea, oslavy, smuteční projevy, výročí. Bez toho, abychom si neustále připomínali význam těchto míst, kterým přisuzujeme historický význam, bychom přestali vzpomínat, čímž by historie ztratila svoji konstitutivní funkci. Paměť totiž potřebuje zhmataitelnost, jelikož samotné vzpomínky samy o sobě, pokud přestávají být prožívány vnitřně, se ztrácejí. A každá epocha musí mít své mýty. (Tamtéž)

Právě tím, že si ani nejsme schopni uchovat vzpomínky na minulost, musí zde být paměť-historie, která se připomíná hmotnými subjekty. Jsme povinni si vzpomínat a naše paměť je vcelku umělá a vykonstruovaná. Jsme povinni vzpomínat na minulost, když se učíme z učebnic historie apod. Proto, že jsme ztratili schopnost vzpomínky, musíme zde být například archiv, který shromažďuje vše, co se může v budoucnu hodit, protože si to nebudeme pamatovat. Tento proces nazývá Nora materializací paměti. (Tamtéž: 12)

Třetím aspektem je paměť jako vzdálenost. Tento třetí pojem nám dává porozumět tomu, jak je od sebe odpoutána minulost a přítomnost. Naznačuje to vztah, kdy mezi těmito dvěma časy byla zpřetrhána kontinuita. Paměť již nemá charakter retrospektivní kontinuity, ale osvětlování diskontinuity. Snaha o připomínání se proměnila v přítomnost coby prodlužování a aktualizování minulosti. Samotným pojmem vzdálenost Nora rozumí jako „interval prožívaný jako spřízněnost, kterou je potřeba obnovovat.“ (Tamtéž: 13) S pamětí je tedy spojený kult kontinuity, tedy vědění komu vdčíme za to, čím jsme. Odtud pocházející myšlenka původu a kořenů začala dávat společnosti její smysl a potřebu posvátna. A tento vztah se podle Nory rozbil, a proto je zde potřeba, aby byl neustále obnovován. (Tamtéž)

Paměť současná a paměť archaická

Nora rozlišuje dva typy paměti, jedna je součástí historie, která si ji ukořistila, jsou to paměti dynastie, paměť křesťanství, paměť lidského pokroku, jsou to součásti nějaké historiografie. Tyto historiografie si vytvářejí své mýty a své kanonické příručky. Proto ani historie historie (dějiny dějepiscectví) není nevinnou činností, jelikož každý velký historik svojí prací vyvracel mýty předešlého, a tak to dělají všichni. Historie historie navíc vytváří „nejposvátnější předměty“ národní historie. Paměť se proto stala předmětem historie. (Tamtéž: 9)

Druhý typ paměti, která není svázaná s historií a kterou si mohou předávat generace mezi sebou, ale která nemá takovýto definující obsah jako paměť coby součást historie. *Archaická* paměť je tedy ta, která není prožívána vnitřně, ale prostřednictvím symbolů a různých svátků. *Současná* paměť je ta, která je vnitřně prožívána, je každodenní, ale nemá vyšší význam. (Tamtéž)

Kolektivní paměť jako výsledek vymazávání a uchovávání

Podle dalšího teoretika Tzvetana Todorova je kolektivní paměť je výsledkem balancování mezi dvěma protipóly: mezi *vymazáním* (zapomínání) a *uchováváním* paměti. Paměť nadto není nikdy celkovým obnovováním minulosti, ale je jen výběrem. Některé prvky historických

událostí jsou uchovávány a některé jsou stále méně relevantní, až se stanou zapomínanými! (Todorov, 1998: 94)

Todorov dále rozlišuje mezi *odkrýváním* a *užíváním* minulosti. Snaha odkrýt minulost a vzpomenout si není podle Todorova nijak morálně závadná. Problematická je snaha užívat minulost nějakým způsobem. Protože výběr prvků, které bude obsahovat paměť, je také ukazatelem, jak se bude interpretovat užívání minulosti. Proces užívání paměti je tudíž problematický v tom, jakou roli bude hrát minulost v současnosti. Minulost a její připomínání má tudíž společenskou úlohu. (Tamtéž: 94-95)

Paměť a historie

Maurice Halbwachs

Maurice Halbwachs mezi historií a pamětí vytváří hranici. Historie a paměť nejsou to samé. Historie je výběr faktů. Ovšem historie nastupuje v místě, kde končí sociální paměť. Živé vzpomínky tedy nejsou součástí historie, ale zatím jen paměti. Historie se zabývá minulostí, která se netýká žijících generací. Paměť je podle Halbwachse souvislý proud myšlení a vědomí skupiny. Zatímco historie se zabývá během minulých století. Historie je nezávislá na skupinách a má vyhraněné dělicí čáry mezi historickými epochami. Paměť nemá takové dělicí čáry a má neurčité hranice. Současnost se například nestaví do protikladu k minulosti, jako je tomu v historii mezi dvěma historickými obdobími. Druhý rys, který odlišuje paměť a historii, je v tom, že jedna společnost může mít jen jednu historii, ale více kolektivních pamětí. (Halbwachs, 2009: 123-129)

Pierre Nora

Nora odděluje paměť a historii jako dva odlišné prvky – jednalo by se ale o paměť každodenní, která není významná pro život společnosti. Jak ale bylo řečeno výše, paměť se stává historií a je na místě mluvit o *historii-paměti*. Nora posléze tedy svou tezi upravuje: paměť se sloučila s historií, respektive stala se historií. Jelikož kolektivní paměť je potřeba neustále obnovovat, a to proto, že již ztratila svou každodenní podobu a není autenticky živá, a také proto, že má svůj význam pro konstituování dějinných epoch a společností. Moderní společenství vytvořila národ a aby byl národ udržován, musí svoji paměť neustále oživovat vytvářením nových narativů a míst paměti. (Nora, 1998: 7-33)

Protože existuje konflikt mezi historií a pamětí, kdy historie nás odřízne od paměti a je zároveň konstitučním prvkem konstrukce národních dějin, kdy národ je danost a kdy historie konstruuje odosobněný a univerzalizovaný obraz a kdy zároveň každý historik popíše novou epochu jinak, s tím, že ten před ním špatně vykládal historii, už proto není historie neutrální. (Tamtéž)

Paměť proměněná svým přechodem do historie se stala povinností. Je povinně prožívaná a není spontánní. Nora dodává, že z paměti se vytratil její všeobjímající a společenský charakter, který se proměnil do psychologické a individuální roviny. Paměť tím, že se abstraktně vzato stává pro člověka povinnou, nastavuje proces, kdy si ji vnitřním nátlakem osvojujeme a zvnitřňujeme – historie se v takovém momentu zmocňuje soukromých vzpomínek, a potom paměť tedy nemá společenský, ale individuální význam, protože klade povinnost paměti na jednotlivce. Nevzpomíná si tedy kolektiv, ale jednatel, byť vzpomínky nejsou čistě jeho osobní. (Tamtéž: 11-13)

Nora to ilustruje i tímto citátem: „*To, co nazýváme pamětí, je ve skutečnosti gigantickou a závratnou konstitucí hmotného skladiště toho, na co si nemůžeme vzpomínat, bezedný repertoár toho, co bychom si někdy mohli potřebovat připomenout.*“ (Tamtéž: 11)

Historiografie národa či jiné společenské jednotky se tedy zmocňuje kolektivní paměti, čímž paměť *de facto* eliminuje a pohlcuje ji. Zároveň historie bez intence paměti by byla skutečně jen historií. Jenže paměť se stává historií, a proto hovoří Nora o *historii-paměti*. Proto je zajímavé, že i samotný historik může být *místem paměti*, jelikož jeho práce zahrnuje paměť, která dává smysl historickým epochám a historik brání tomu, aby historie byla pouze historií. (Tamtéž: 14)

Místa paměti vznikají interakcí mezi pamětí a historií. Z interakce těchto dvou jevů dochází ke vzájemnému ovlivňování a podmínění. Místa se stávají místy paměti až v době, když jsou zaměřena na vzpomínky a vytváření paměti. Pokud by s těmito místy nebyla spojena vůle k paměti, pak by byla pouze místy historie. (Tamtéž: 15)

Místa paměti jsou místa v trojím smyslu: materiálním, symbolickém a funkčním – skladiště archivu může být místem paměti jen, když mu přidělíme určitou symboliku v naší paměti, místo funkční (učebnice, svaz bojovníků, závěť) je místem paměti, jen pokud je předmětem rituálu. Symbolický význam je například minuta ticha. Místem paměti je i generace. Je materiální svým demografickým obsahem. Je funkční v momentu, kdy tříbí vzpomínky a zajišťuje jejich přenos a je místem ve smyslu symboliky, protože událost, která definuje společnost, prožila jen její malá část. Nakonec místy paměti mohou být samotné historické události, historické knihy či memoáry. (Tamtéž: 14-16)

Pavel Barša – historie jako nepřítel a jako pomocník paměti

Pavel Barša ukazuje, že ve francouzské sociologické tradici od Renana, přes Halbwachse až k Norovi je paměť chápána jako součást života skupiny a slouží cílům přítomnosti. Funkce paměti je tedy účelová a selektivní, vždy si vybírá jen to, co se jí hodí jako opěrný bod při konstrukci přítomnosti. Hlavním rysem paměti je zapomínání. Zapomínají se prvky, které nepřispívají k pozitivnímu sebeobrazu. Některé vzpomínky jsou naopak připomínány, protože vytvářejí pozitivní sebeobraz skupiny. Tyto sebeobrazy jsou základem soudržnosti skupiny – říkají nám kdo jsme, odkud jsme přišli a kým chceme být. (Barša, 2011: 30-31)

Historie je podle Barši nepřítelem paměti v tom smyslu, že paměť usiluje o partikulární sebepochopení určité skupiny. Paměť tak vytváří smysl existence. Oproti tomu historie se snaží o pochopení univerzální pravdy. Barša se zde shoduje s Renanem a Halbwachsem, kteří tematizují moment, kdy historie oživuje vzpomínky, které jsou kolektivní paměti vnější. Sociální paměť ustavuje kolektivní identity a historie je v tomto smyslu pro paměť překážkou. Navíc, jak bylo řečeno u Halbwachse, historie se snaží o jednu univerzální pravdu, což je v rozporu s partikulárními pravdami kolektivních pamětí. (Tamtéž: 32-35)

Ačkoliv se historie snažila o ideál objektivního poznání, sloužila nakonec jako nástroj pro budování kolektivní paměti. To je moment, který vyzdvihuje právě Pierre Nora, když hovoří o místech paměti, která pomáhali historikové utvářet. Barša poukazuje na rozpor mezi pamětí a historií, jak to vymezuje Nora. Nora odlišuje mezi pamětí a historií, posléze ale říká, že paměť je postavena do středu historie. Paměť tedy není, jak říká Nora, pamětí, ale historií. Barša taktéž poukazuje na prvek Norovy teorie, že paměť se buduje, protože schází. (Tamtéž: 36-37)

Barša abstrahuje z jmenovaných teoretiků paměti dvě společnosti: společnost paměti a společnost historie. Společnost 19. a 20. století je tak společností umístěnou mezi těmito dvěma ideálními typy. Potřebuje místa paměti proto, že paměť v ní není živá, zároveň se společnost vyhýbá rušení posvátného, tak, jak by to chtěla historie. Podle Pavla Barši je budování míst paměti reakcí na s Weberem řečeno „odkouzlení světa“, tedy zbavení světa příběhů kolektivní paměti – mýtů – a jeho smyslu. Budování míst paměti je tedy potřebou identity a vytváření posvátného a zároveň reakcí na zapomínání. (Tamtéž: 37-39)

Moderní společnosti se nenacházejí v ideálních typech historie a paměti, ale mají příměs obého. Proto ani historické bádání podle Barši nemůže být zcela objektivní, ale bude vždy relativní. Historik se totiž nemůže dívat na historickou realitu autonomně, protože je sám její součástí, přesto však podle Barši musí historik usilovat o odpoutání od potřeb společenské praxe. (Tamtéž: 39-41)

Tzvetan Todorov – paměť a historie

Paměť Todorov vymezuje jako opak historie. Historie a paměť se liší v tom, že paměť se váže ke vtahu, jaký má jednotlivec ke své osobní minulosti. Naopak historie se váže k diskuzím, které se vyhýbají popisu lidských prožitků a mohou být chápány jako odosobněné a až příliš abstraktní. (Todorov, 1998: 33)

Rozdíl mezi pamětí a historií je podle Todorova možné popsat několika možnostmi. První je rozdíl v identifikaci úseků zkušenosti, které preferuje historie a které zase paměť. Historie se zaměřuje na hmotné jevy, které je možné kvantifikovat. V tom se liší paměť, která zachycuje stopu, kterou na jednotlivcích zanechávají vnější události. Paměť se tedy věnuje nekvantifikovatelným duševním zážitkům. Emocionální odrazy na lidské psychice právě historie zkoumat nechce, protože se vědecky (ověřování výpovědi) špatně uchopují, byť je jejich faktická hodnota relevantní. Zato paměť v první řadě fakta nemá tendenci ověřovat, není to její primární cíl. Jinak řečeno, historie se zajímá o počet obětí v jedné bitvě, ale paměť se zajímá o psychologické procesy během této bitvy, například jaký měli vojáci strach před, po a během bitvy. (Tamtéž: 35-36)

V souvislosti s tím, co identifikujeme, hovoří Todorov záměrně o dvou gramatických funkcích – subjektu a predikátu. Když hovoří o funkci subjektu, má na mysli, že touto funkcí vyjadřujeme *to, o čem mluvíme*. Funkce predikátu vyjadřuje *to, co o tom říkáme*. Historie používá funkci předmětu – jde o popis dat (slouží k identifikaci, kdy se událost stala), čísel, jmen, událostí a míst (slouží k identifikaci lokalizace). Predikáty pak historie sice používá, ale jen minimálně v míře nezbytně nutné. Paměť naopak plně využívá funkce predikátu a úplně tím z paměťového přístupu eliminuje ověřitelnost události. (Tamtéž: 36)

Todorov si všiml, že svědkové událostí při popisu nedokáží identifikovat skoro nic z funkcí subjektu – z jejich *popisu* se nedozvíme, jaký byl průběh bitvy, kolik bylo mrtvých na obou stranách a kolik raněných, ale zjistíme zážitek z dané chvíle, který vystihuje celou bitvu mnohem výstižněji, než historická statistika a deskripce. Svědkové, kteří mají paměť na historické události, nevědí nic o výše zmíněných statistikách, ale umějí badateli poskytnout zkušenost, kterou označujeme jako *pojmenování*. Takové subjektivní pojmenování nám posléze umožňuje lépe pochopit charakter události než její „chladný“, ale vědecko-historický popis. (Tamtéž: 36-37)

Tzvetan Todorov avšak dodává, že takto vymezená absolutní ostrá hranice mezi pamětí a historií ve skutečnosti neexistuje. Historická disciplína si osvojila psychologizaci historie a pochopila, že ačkoli jsou svědectví a (ne)vědomí v nich obsažená hůře uchopitelná, je potřeba se zabývat i nekvantifikovatelnými způsoby analýzy, které jsou spojené s mentálními stavy a pocity, které zdůrazňuje paměť. Ovšem mezi pamětí a historií, je potřeba zdůraznit, stále jistá hranice existuje. Je to právě rys „subjektivnosti“, který činí paměť zaujatou – a zaujatost je právě prvek, který stále vrhá stín pochybnosti nad kvalitou svědecké výpovědi. (Tamtéž: 37-38)

Todorov má totiž zajímavý postřeh, který zachytil, když zformuloval pravidlo, kterého se nevědomě dopouští většina těch, kteří vzpomínají na události, které prožili: „*Pamatujeme si především dobro, které jsme činili, a zlo, které jsme trpěli.*“ (Tamtéž: 38) Například většina pamětníků nežidovského původu v rozhovorech s Tzvetanem Todorovem vzpomínala na své dobré skutky z druhé světové války tak, že si zdůrazňovala dobro, které konala, například solidaritu a pomoc Židům, ale neakcentovala utrpení Židů, kterému byli vystaveni. Naopak tyto pamětníci si zapamatovali utrpení, které sami museli zažít. Ovšem tato zaujatost paměti nám podle Todorova nebrání využít paměť ke skutečnému poznání. (Tamtéž: 38-39) Lze tedy říci, že je paměť zaujatá? Částečně – ale podle Todorova můžeme brát osobní výpovědi jako dobrý zdroj dat.

Když porovnáme historický přístup, založený na objektivitě, na hmatatelných jevech, na popisu, počítání a kvantifikaci historických událostí minulosti a přístup paměti, založený na pojmenování psychologických momentů spojených s pocity svědků a pamětníků, oba přístupy mají své zdůvodnění. Historický přístup se jeví jako lepší pro celkové uchopení události, tento přístup také dobře interpretuje historii na základě dlouhé řady důkazů a argumentů. Ovšem umožňuje nám takový přístup lépe porozumět minulosti?

Na příkladu nepřátelství Francouzů vůči Němcům Todorov dobře ilustruje, že historický přístup umí vysvětlit tento jev prostřednictvím výčtu obětí, počtu bitev či tematizováním odbojové činnosti francouzských obyvatel, ale přístup paměti nám umožňuje pochopit nepřátelství z popisu takových svědectví, jako je strach z upadnutí do rukou nepřítele, který pro pamětníky znamenal konkrétní nepříjemné pocity. Popisy jednotlivých lidských zkušeností pak činí abstraktní akt války hmatatelným a líčené podrobnosti života v zajetí „*nám otevírají přístup k pravdě této zkušenosti.*“ (Tamtéž: 43)

Tzvetan Todorov – sakralizace paměti

Tzvetan Todorov poukazuje na fenomén, že od přelomu 70. a 80.let vzrostl významně počet knih, které se nevěnují historii jako takové, v pozitivistickém smyslu, ale věnují se paměti – zkoumají se ústní paměti. Ústní paměti mají primát před pamětí uloženou v archivech. Proč to? Jelikož zážitky jednotlivců, psychologické reakce, vnitřní napětí, šoky a často celoživotní traumatické vzpomínky mají někdy pro zkoumajícího větší a hmatatelnější výpověď než spisy, statistiky a chronologický výčet událostí. Jak poznamenává Todorov s odkazem na polskou spisovatelku Hanu Krallovou, „jeden zaživa uhořelý člověk působí silnějším dojmem než čtyři sta tisíc, čtyři sta tisíc působí silněji než šest miliónů.“ (Todorov:1998: 44)

Todorov je pro studia kolektivní paměti přínosný postřehem, kdy si všímá, že objekty minulosti nepopisují jen historici, ale také například spisovatelé, kteří se ovšem snaží postihnout jiné jevy než historici, ale jejich práce je pro nás důležitým a relevantním přínosem pro studium blízké

minulosti. Než se však dostaneme k tomuto tématu, je potřeba pojednat, jak Todorov pracuje s pojmy historie a paměť.

Aby se s těmito pojmy Todorov vypořádal, zmiňuje nejprve Pierra Noru, jenž v 80. letech vydal řadu publikací na téma míst paměti. Todorov zdůrazňuje, že Nora je historik a že jeho přístup se nevymezuje vůči historii, ale studia paměti chápe jako doplňující důležitou součást pro pochopení minulosti. Todorov vysvětluje oblíbenost paměti tím, že jsme zavaleni „archivní“ historií a že se již vytratila „posvátnost“ minulosti, kterou naše epocha vytvořila, a že posvátnost již ztratila smysl. (Tamtéž: 33-34) Spor mezi historií a pamětí lze chápat tak, že historie se, Norovými slovy, snaží být objektivní a bez emocí: „Paměť je pro historii vždy podezřelá, neboť skutečným posláním historie je její zničení a potlačení.“ (Tamtéž: 34)

Další autor, který ovlivnil myšlení Todorova, je Francois Bédarida. Tento autor také nalézá prvky, které rozlišují paměť a historii. S pamětí pojí Bédarida sakralizaci. O paměti se tento autor vyjadřuje s úctou, například v kontextu holokaustu, kdy oceňuje věrnost paměti, která umožňuje každému člověku někam patřit. Ovšem protikladem věrnosti je pravda a s pravdou je spojen jen historický přístup oproštěný od sakralizace a uctívání. Každou zkušenost musí historický přístup redukovat na jednotku analýzy. Todorov směřuje k poznatku Bédaridy, že nemůžeme nahradit historii, ale že paměť je důležitá pro pochopení lidských příběhů a vzpomínání, které nám vědecký přístup historie nemůže poskytnout. (Tamtéž: 34)

Ovšem tuto jistotu vyvrací Todorov polemikou, že takto nelze jednoduše redukovat věrnost, tedy pocit nějakého ukotvení, zařazení a identity a svědectví aktérů, kteří historické události dokonce sami zažili, na zkreslenou paměť, a tedy snahu hájit zájmy skupiny, do níž aktéři patří. A naopak, paměť může vypovídat mnoho o pravdě a být veskrze pravdivou. Tuto polemiku korunuje otázkou, zda i historický analytický přístup je vždy motivován jen snahou o dobrání se pravdy a poznání. (Tamtéž: 34)

Pamětníci versus historici

Rozlišení mezi historií a pamětí Todorov ukončuje poukazem na odlišnost pravdy historiků a pravdy vyprávění pamětníků. Vztah historiků k historické realitě je založený na srovnání, zda výpověď odpovídá tomu, co popisuje, například zda konkrétní jednotka byla přítomna v konkrétní bitvě. Historický přístup tedy ověřuje pravdu v popisu. Naopak svědectví je přínosné v tom, že pravdu odhaluje, a odhaluje smysl a charakter historických událostí. O takovou pravdu usilují spisovatelé. (Tamtéž: 44)

Tímto poznáním Todorov shrnuje rozmach paměti – paměť odpovídá na otázku smyslu naší minulosti, ergo pomáhá konstruovat naši identitu. Paměť ovšem, jak zdůrazňuje Todorov, nepíše historii, ale snaží se porozumět zážitkům pamětníků, vnitřním psychologickým procesům. Paměť je přínosná v tom, že na rozdíl od historie zpracovává duševní a duchovní zkušenost. Pokud chceme poznat zkušenost zastánců soupeřících ideologií, měli bychom vyslechnout svědectví a pochopit jejich motivy. Pokud chceme znát následky těchto zkušeností, pak je dobré číst historické práce. Todorov to uzavírá tak, že oba přístupy by se neměly vylučovat, ale kombinovat. (Tamtéž: 44-45)

Pavel Barša rozlišuje tři druhy paměti, které spolu soupeří, pokud jde o výklad (prožitých) událostí. Je to paměť osobní (paměť přímých svědků či aktérů události), kolektivní (jak je událost připomínána v dané společnosti daného času – jedná se o diskurzy či literární díla) a paměť historická (odborný výzkum profesionálních historiků, založená na oddělení mýtů a

faktů). Osobní a kolektivní paměť nejsou podrobeny kritice a vytvářejí své konstrukty. Výsledkem je konflikt těchto dvou sfér. (Barša, 2011: 42-43)

Barša to ilustruje na příkladu historického zkoumání holokaustu. Napětí vzniká v takových případech z momentu, kdy se obě strany přou o váhu svého sdělení. Zda v procesu vzpomínání má být dominantní hlas přeživšího, nebo hlas historika. Barša s odkazem na historika Christophera Browninga navrhuje kompromis – svědectví obětí a pachatelů mají být nepostradatelným pramenem výzkumu. Tato svědectví ale mají být konfrontována vzájemným srovnáním mezi sebou a s ostatními prameny. Vždy je ale potřeba mít na paměti, že svědectví již není pouhým záznamem zkušenosti, ale již formováním reality. (Tamtéž)

Zneužívání paměti

Todorov cituje Le Goffa: „*Paměť se snaží zachránit minulost jen proto, aby složila přítomnosti a budoucnosti. Jednejme tak, aby kolektivní paměť sloužila osvobození, a nikoliv zotročení lidí.*“ (Todorov, 1998: 91)

Todorov si všiml jednoho rysu, o který se opíraly stalinský SSSR, maovská Čína a nacistické Německo. Říká, že totalitární režimy 20. století se snažily o vymazání paměti. Tyto systémy místo paměti na pravdu šířily do společnosti systém lží a výmyslů. Šíření pravdy o minulosti se trestalo vězněním či popravami. Možná právě proto, že oponenti těchto režimů si tuto skutečnost uvědomovali a paměť neupadla v zapomnění. Jak ale vidíme, paměť je velkým nástrojem k ovládnutí lidí, a je tak lehce zneužitelná. (Tamtéž: 91-93)

Kolektivní paměť je tedy výsledkem balancování mezi dvěma protipóly: mezi *vymazáním* (zapomínáním) a *uchováváním* paměti. Paměť nadto není nikdy celkovým obnovováním minulosti, ale je jen výběrem. Některé prvky historických událostí jsou uchovávány a některé jsou stále méně relevantní, až se stanou zapomínanými! (Tamtéž: 94)

Todorov dále rozlišuje mezi *odkrýváním* a *užíváním* minulosti. Snaha odkrýt minulost a vzpomenout si není podle Todorova nijak morálně závadná. Problematická je snaha užívat minulost nějakým způsobem. Protože výběr prvků, které bude obsahovat paměť, je také ukazatelem, jak se bude interpretovat užívání minulosti. Proces užívání paměti je tudíž problematický v tom, jakou roli bude hrát minulost v současnosti. Minulost a její připomínání má tudíž společenskou úlohu. (Tamtéž: 94-95)

Todorov ilustruje na příkladu válečných událostí bývalé Jugoslávie, kdy Srbové zneužili paměť k ospravedlnění války se svými sousedy. Taktéž na příkladu Izraele lze ukázat, že minulost nesmí vládnout přítomnosti, protože také vnímání pak vede k ozbrojeným střetům. Křesťané, židé a muslimové by pak nikdy nemohli ustoupit z územních nároků na Jeruzalém. Poslední příklad vystihují střety mezi irskými katolíky a protestanty. S využitím paměti zde byla legitimizována spirála násilí. Kult paměti neslouží pokaždé dobrým úmyslům. (Tamtéž: 99-100)

Zneužívání od užívání rozeznáme otázkami na jejich výsledky, které budeme hodnotit podle měřítka násilí a nenásilí, například upřednostňovat mír a odsuzovat válku. Události lze zkoumat také způsobem *doslovným* a *příkladným*. Doslovnou se událost, která je traumatická a bolestná pro určitou skupinu, stává, když se pro danou skupinu stává nepřechodná. Nebo je příkladná a takovou událost je pak skupina ochotná reflektovat a utvářet z ní princip jednání platným pro přítomnost. Dokáže ji otevřít pro analogie a zobecnění, aby se z této zkušenosti mohlo stát

ponaučení do budoucnosti. Todorov tedy říká, že doslovná paměť přináší rizika a příkladná paměť nás může osvobodit. Paměť doslovnou označuje Todorov výrazem paměť a paměť příkladnou výrazem spravedlnost. (Tamtéž: 101-102)

Rozlišení mezi spravedlivou a zneužívající pamětí Todorov shrnuje takto:

„Doslovné užívání, jež činí starou událost nepřekonatelnou, vede nakonec k tomu, že přítomnost je podržena minulostí. Naopak příkladné užívání umožňuje užívat minulost s ohledem na přítomnost, používat ponaučení minulých nespravedlností k boji proti těm, k nimž dochází dnes, k pouštění sebe sama a vykročení směrem k druhým.“ (Tamtéž: 102)

Příkladná paměť, jak říká Todorov, je někdy odmítána v souvislosti s židovským holokaustem, s tím, že tato událost byla tak jedinečná, že srovnávat ji znamená zlehčovat a znevažovat. Podle Todorova ale takto minulost zkoumat nemůžeme, protože jinak bychom nesměli zkoumat téměř úplné vyhlazení populace Ameriky v 16. století nebo zotročení afrického obyvatelstva či uvěznění 15 milionů lidí v sovětských trestaneckých táborech, aniž by Todorov popíral jedinečnost každé této události včetně holokaustu. Srovnání pro Todorova navíc neznamená ztotožnění událostí, snaží se spíše o ekvivalenci.

Srovnání ve formě veřejné diskuze však musí brát ohled na oběti a jejich pozůstalé – nelze například říkat rodičům, že jejich bolest po ztrátě dítěte je srovnatelná s bolestí, kterou cítí jiní rodiče. Naopak srovnáním se rozumí postihnout podobnosti a odlišnosti a tento proces potřebuje odosobnění. A nelze také srovnávat doktríny leninismu a nacismu, naopak lze srovnávat Kolymu a Osvětim. Nakonec Todorov dodává, že srovnání nelze zaměňovat s vysvětlováním ani omlouváním – nacistické zločiny není možné vysvětlit pomocí zločinů stalinských. (Tamtéž: 103-105)

Na jedné straně je absolutizace hitlerovského zla jedním z problémů při zkoumání minulosti. Na druhé straně existují podle Todorova lidé, kteří se srovnáním naopak ohánějí. Srovnání v jejich podobě ovšem neznamená to, co má autor na mysli, ale jde o omlouvání a ospravedlňování viny. Dochází pak k jevu, kdy srovnání nacismu je bráno jako omluva (což vadí těm, kdo označují holokaust za jedinečný) a srovnání stalinismu jako obvinění, přitom je věc složitější. (Tamtéž: 106)

Todorov v této souvislosti identifikuje čtyři typy reakcí na srovnávání Osvětimi a Kolymy:

		Hitlerovská strana	Stalinská strana
		A	B
„Katani“	1	Stoupenci srovnání, neboť slouží jako omluva	Proti srovnání, protože v něm spatřují obvinění
Oběti	2	Proti srovnání, jelikož v něm spatřují omluvu	Stoupenci srovnání, protože jim umožňuje vznést obvinění

Zdroj: Todorov, 1998: 106

Z této tabulky podle Todorova plyne, že předem můžeme uhádnout, co si kdo myslí. Disidenti a odpůrci komunismu budou podporovat toto srovnání. Ti, kdo mají blízko ke komunistické ideologii, se budou bránit takovému srovnání, stejně tak židovské oběti nacismu. Němci se podle Todorova mohou řadit do obou skupin. Skupina 2A a 1B jsou proti srovnání a řadí se na

stranu doslovné paměti (paměti, která je zneužívána). Skupina 1A a 2B jsou stoupenci srovnávání a řadí se na stranu paměti příkladné (spravedlnosti).

Vztah mezi doslovnou a exemplární pamětí shrnuje Barša v souladu s Todorovem konstatováním, že je nesrovnatelné porovnávat ztrátu blízkých se ztrátou jiných lidí. Platí to však pro soukromou sféru. Ve veřejném prostoru je však logika absolutní jedinečnosti neudržitelná. Veřejný prostor je naopak založen na sdílení negativních zkušeností. Proto musejí být tyto zkušenosti srovnávány, aby se jim lidstvo vyhnulo do budoucnosti. Naopak jedinečnost genocidy Židů vystupuje na povrch právě, když ji začneme srovnávat. Nicméně pokud bychom rezignovali na srovnávání, nemohli bychom se poučit i z jiných zločinů minulého století a především ze zločinu holokaustu. (Barša, 2011: 81-82)

Veřejné trauma a politika paměti

Zneužívání paměti má svůj projev i ve sporu *prezentistického a psychologického* pojetí veřejné paměti krajních událostí. Prezentistické pojetí vykládá paměť na tyto události jako součást konstruování paměti podle požadavků přítomnosti. Obraz minulosti se uzpůsobuje ve prospěch ideologických a politických bojů. Psychologické pojetí traumatu naopak zdůrazňuje, že přítomnost je předurčena minulostí. Podle tohoto pojetí vede prožitá událost k traumatu, jež se projevuje syndromem vytěsňování bolesti, jejím znovuzažíváním nebo návratem vytěsněné vzpomínky. (Barša, 2011: 45)

Psychologické pojetí může být chápáno například jako zpožděný účinek události. Oběti traumatu se musejí psychicky vypořádávat s traumatem, i když je událost již dlouhou dobu neaktuální. Důležitý je moment, kdy traumatizovaný jedinec může přenášet otisk prožité události i na ty osoby, které událost nezažily. Trauma tak může být přenosné z jednotlivce na kolektiv. Jedná se o tzv. *zástupnou traumatizaci*, která se přenáší na příslušníky generace rodiny či etnika. Toto přenášení ještě samo o sobě neznamená veřejné trauma. K tomu, aby se přenášení stalo veřejným traumatem, je potřeba jeho veřejná artikulace. (Tamtéž: 49)

Podobně jako u psychického traumatu jednotlivce, musí se i na úrovni kolektivní projektovat trauma do skupinových kognitivních, morálních a estetických rámců, které vytvářejí kulturu a identitu skupiny. Jenže kolektivní paměť je, jak víme od Halbwachse a Nory, pamětí jednotlivců, byť rámovanou v sociální paměti. Podobně kolektivní trauma je traumatem jednotlivců, ale ti jej sdílejí v rámci jedné veřejné kultury. Důležitou roli v tomto formování veřejného traumatu mají politici, žurnalisté, veřejní intelektuálové či náboženští představitelé. (Tamtéž: 49-50)

Barša psychologické pojetí problematizuje a říká, že aplikace přenášení traumatu na veřejnou úroveň v tomto pojetí není možná úplně, jelikož společnost není složená z jednoho integrovaného aktéra. Hodí se mluvit spíše o politologickém pojetí paměti než psychologickém. V kolektivní paměti proti sobě nestojí totiž psychické, ale sociální síly. Barša tyto rozpory třídí jako *spor o dějiny*, kdy proti sobě stojí různé politické skupiny, *spor o interpretaci*, rámovaný otázkou, v čem trauma spočívá a *spor o afekty*, tedy jaké pocity by mělo trauma vzbuzovat, například hněv, vinu, hrdost. Artikulace traumatu se posléze musí neustále oživovat, aby vzpomínka ustavená jako národní trauma neztratila svůj status. Spor se mezi tábory konfliktu vede o významy událostí, které Barša nazývá *atributy traumatu*. (Tamtéž: 50-51)

Rozdíl mezi psychologickým traumatem jedince a kolektivu je v mechanismech, které se s traumatem pojí. Individuální psychika je založená na vnitřní psychické obraně člověka, na vypořádávání se s bolestmi traumatu a jeho zpracovávání. Zato mechanismy kolektivu jsou založeny na sociálních aktérech a sváření jednotlivých skupin. Mluví skupin nemusejí koncept traumatu užívat vědomě, důležitý je ale moment, kdy se hraje o atributy traumatu. V tomto smyslu se liší trauma jednotlivce, rodin a nepochitických společenství a trauma sociálně diferenciovaných kolektivů (národy a státy). (Tamtéž: 50)

Například ani situace, kdy velké množství lidí zažije traumatizující událost, jako například útok na Pearl Harbor, nemusí nutně být veřejným traumatem. Tito lidé mají svá osobní traumata, taktéž jejich rodiny a blízcí. Ovšem veřejným traumatem se událost stává, až když je tak veřejně označena. Prezident Roosevelt pronesl projev, kde označil tento útok jako útok na celý lid. Začal tak fungovat proces vytváření kolektivní paměti. (Tamtéž: 52)

Veřejné trauma tedy nemůže vznikat bez diskurzivní konstrukce. Soukromé a veřejné se liší v pochopení, že veřejný prostor je místem diskurzivních sporů o výklad minulosti, o sebedefinování a utváření identity politického společenství. Interpretace minulosti a jejích událostí včetně atributů traumatu je spojena s identitou a zájmy aktérů. Trauma se stává veřejným tedy v momentě, kdy je interpretováno a uchopeno diskurzivně. Na základě vědomé narativní práce veřejných mluvčích získává sdílené trauma veřejný význam. Cílem diskurzivních sporů je, aby se historická událost promítla do podoby oficiálního diskurzu ve školství, v kulturních a politických institucích. (Tamtéž: 51-52)

Aby se ustálilo veřejné trauma, nestačí jeden projev vrcholného politika – musí probíhat dlouhodobý konfliktní proces, kdy se mezi sebou přou skupiny o význam události (atributy traumatu), o kýžené emoce s událostí spojené, kdo má být za událost odpovědný a o to, jaké má mít vzpomínání formy (památníky, sochy, státní svátky, muzea). Tyto zápasy nazývá Pavel Barša jako součást *politiky paměti*. S těmito zápasy jsou pak spojeny i materiální, politické a symbolické nároky skupin. Tyto nároky mohou vznášet oběti či veteráni. (Tamtéž: 52-53)

Barša rozumí kolektivní paměti v intencích prezentistického pojetí. Neupírá sice úplně psychologickému pojetí jeho pravdivost v psychické dimenzi paměti. Do jisté míry i souhlasí, že traumatický syndrom má určitý vliv na vytváření veřejného traumatu, tvrdí ale, že interpretace a diskurzy vyplývající z psychických procesů nejsou důsledkem psychické kauzality, ale sporu jednotlivých skupin o podobu diskurzu a jejich mluvčích v zápasu o moc a uznání, vyplývajících z logiky, která definuje veřejný prostor. Ve veřejném prostoru je psychická dimenze paměti rekonstruována a instrumentalizována. (Tamtéž: 51-57)

Využití konceptu

V této kapitole byly představeny přístupy ke kolektivní paměti. Byl srovnán přístup Tzvetana Todorova a Pierra Nory a Pavla Barši. Pro účel této práce bude využit koncept politiky paměti podle Pavla Barši. Barša volně navazuje na Renana a Nora. Funkce paměti je podle Barši účelová a selektivní, vždy si vybírá jen to, co se jí hodí jako opěrný bod při konstrukci přítomnosti. Hlavním rysem paměti je zapomínání a připomínání (vytváření pozitivního sebeobrazu). Historie slouží jako nástroj pro budování kolektivní paměti. Historické bádání podle Barši nemůže být zcela objektivní, ale bude vždy relativní. Historik se totiž nemůže dívat

na historickou realitu autonomně, protože je sám její součástí. Projevem kolektivní paměti podle Barši je například to, jak je událost připomínána v dané společnosti daného času – jedná se o diskurzy či literární díla. Kolektivní paměť není podrobena kritice a vytváří své konstrukty. Obraz minulosti se uzpůsobuje ve prospěch ideologických a politických bojů. Mechanismy kolektivu jsou založeny na sociálních aktérech a sváření jednotlivých skupin. Mluvčí skupin nemusejí koncept traumatu užívat vědomě, důležitý je ale moment, kdy se hraje o atributy traumatu. V tomto smyslu se liší trauma jednotlivce, rodin a nepolitických společenství a trauma sociálně diferenciovaných kolektivů. Baršovo pojetí není psychologické jako u jiných autorů, ale politologické. Veřejné trauma nemůže vznikat bez diskurzivní konstrukce. Veřejný prostor je místem diskurzivních sporů o výklad minulosti, o sebedefinování a utváření identity politického společenství.

Proměny politiky paměti v Polsku a na Ukrajině

Kolektivní paměť a politika v Polsku a na Ukrajině od 90. let do roku 2005

Polsko a prezident Kwaśniewski

Po etnických čistkách mezi Poláky a Ukrajinci ve 40. letech během druhé světové války se ujaly moci v Polsku a na Ukrajině komunistické režimy. V celém východním bloku byly prováděny výměny obyvatel a vyhánění etnických menšin. Týkalo se to také území Volyně a Haliče. K odsunu obyvatel používaly tyto komunistické režimy bývalé partyzány a nacionalisty z řad Zemské armády (Armia Krajowa, dále jen „AK“)⁴ v polském případě. Poláci provedli odsun obyvatel v rámci operace Visla. Je zajímavé, že v obou zemích se téma UPA a téma výměny obyvatel mezi Polskem a sovětskými svazovými zeměmi Litvou, Běloruskem a Ukrajinou stalo tabu. Tabu však tato témata nebyla pro polský exil. (Snyder, 2015: 98)

Na prvním místě je potřeba zmínit Jerzyho Giedroyc, který se stal intelektuálním vůdcem polského exilu a který vedl nejvlivnější časopis mezi polskými exilovými intelektuály – *Kultura*. Ovlivněn Piłsudského federalistickou vizí Polska více národů zajímal se o ukrajinský nacionalismus a sám narozený v Minsku měl pochopení pro státy na východ od Polska. Společně s Juliuszem Mieroszewskim vypracovali koncepci, která spočívala v zachování míru s Litvou, Ukrajinou a Běloruskem, přičemž neměly být kladeny nároky na změnu hranic s cílem udržet mír a vyhnout se konfliktům. (Snyder, 2018: 204-207)

Zásahu na dobrých vztazích mezi polskými a ukrajinskými intelektuálními kruhy v exilu měl také kanadsko-ukrajinský historik Ivan Rudnycky, který ovlivnil časopis *Kultura* snahou o konstruktivní spolupráci mezi Poláky a Ukrajinci. Jeho články ovlivnily polské intelektuály také v tom, že Ukrajina a Polsko nesmějí být v konfliktu, protože vzájemných sporů bude využívat imperialistické Rusko. Proto již v 60. a 70. letech prohlašoval časopis *Kultura*, že „Poláci garantují Ukrajincům Lvov“. (Portnov, 2020: 42) Juliusz Mieroszewski shrnul názorem, že ve východní Evropě musí být nastolen mír a svoboda a že zde není žádné místo ani pro ruský, ani pro polský imperialismus. V polském exilu tudíž zvítězil vůči Ukrajincům přístup založený na pragmatickém přijímání skutečnosti bez snahy ji měnit. (Tamtéž)

Z intelektuálního prostředí kolem Giedroyc pak vycházelo přesvědčení, že s těmito státy a jejich národy je potřeba zacházet jako se sebou rovnými a začít s nimi dialog, který bude sloužit dobrým vztahům v budoucnosti, bez zátěže minulosti. Tito intelektuálové zároveň přišli s novou myšlenkou, že území ztracená po druhé světové válce nejsou ztracená ve prospěch SSSR, ale jsou sporná a mohou je obývat i jiný národy srovnatelné s polským. To byl důležitý posun, protože ještě na začátku 90. let si mnoho Poláků myslelo, že otázka východní hranice by měla být diskutována. (Snyder, 2018: 204-213)

I přesto podle průzkumů v 90. letech v Polsku vycházejí Ukrajinci jako první nebo druhý nejobávanější národ. Je to důkaz, že ani autoritářský režim nevymazal osobní vzpomínky na události na Volyni. Ovšem Ukrajinci v Polsku si také zachovali v paměti operaci Visla. Pro

⁴ Zemská armáda byla polská podzemní vojenská organizace, která operovala na území bývalé Druhé polské republiky během druhé světové války

mladé Ukrajince byli UPA⁵ především hrdinové, kteří chránili jejich kulturu a rodiny. (Snyder, 2015: 100)

I přes paměť jednotlivců byly vztahy mezi Polskem a jeho sousedy Litvou a Ukrajinou po rozpadu SSSR velmi dobré. Vynikající politické vztahy mezi oběma zeměmi byly způsobené polským východním programem „suverenita nad pamětí“. Tento program spočíval v představě, že Polsko se již nesmí stavět do role kulturně nadřazeného a vzít sousední země na východní hranici jako sobě rovné a vzít si ponaučení, že výklad dějin v těchto státech může přinést podněty pro polskou sebereflexi. Realizace programu byla započata polskými elitami, které vzešly ze struktur Solidarity a dokončena byla postkomunisty. Velkou zásluhu na sblížení s východními sousedy měl prezident Aleksander Kwaśniewski, který byl zvolen do úřadu v roce 1995. (Tamtéž, 102-105)

Tato snaha polské politiky avšak spíše neutralizovala problémy, které se mohly vynořit v souvislosti s pamětí na historické události 40. let. Polsko podle Snydera naučilo okolní země uvažovat politicky a nerozdmýchávat zbytečné spory, které mohly na zúčastněné země vrhat negativní světlo, jež by bránilo začlenění do západních struktur EU a NATO. Získalo tím i určitou prestiž, aby do těchto struktur mohlo vstoupit. Nicméně k opravdovému vyřešení historických sporů ale tímto programem nedošlo. Oficiální politika obou států sice neakcentovala historické události, ale pamětníci si stále „nesli“ svá traumata. (Tamtéž, 105)

První „výkop“ k přátelským vztahům mezi Ukrajinou a Polskem tak zapříčinili polští exiloví intelektuálové, především Mieroszewski a jeho aktualizovaný federalismus (původně federalisté považovali polský národ za kulturně nadřazený a ostatní národy za národy nové) (Snyder, 2018: 209) a představitelé Solidarity jako například Jacek Kuroń, Adam Michnik nebo Bogdan Boruszewicz, ovlivnění exilem. V neposlední řadě se na dobrých vztazích z kraje 90. let podílel také papež Jan Pavel II., původem Polák, který vyzval k odpuštění a sám požádal o odpuštění, s tím názorem, že za minulé konflikty jsou Poláci spoluodpovědní. Kwaśniewski coby představitel nové generace v komunistické straně byl ovlivněn časopisem *Kultura* stejně jako představitelé Solidarity. Zvítězil názor, že je nutné smířit se s Ukrajinou. (Snyder, 2018: 214-215)

Ukrajina

Polský přístup a jeho kulturní sebejistota se odrážel v jednotlivých jednáních s východními sousedy, i když tyto svazové republiky byly stále součástí SSSR. Litevci se obávali polského sebevědomí stejně tak jako požadavků polské menšiny ve Vilniusu na začlenění do Polska až do roku 1991 a báli se, že Polsko chce získat zpět město Vilnius. Jiný případ představovali Ukrajinci. Na západní Ukrajině polská menšina podporovala ukrajinské národní hnutí a ukrajinská opozice viděla v Polsku pozitivní vzor. V září 1989 dokonce navštívil Adam Michnik a další zástupci Solidarity zakládající sjezd západoukrajinské opozice – *Ruchu*, kde vyjádřil podporu ukrajinské nezávislosti. I tento proslov přispěl k pozitivnímu obrazu Polska mezi ukrajinskými nacionalisty. K oblíbenosti Polska v ukrajinských kruzích vedlo také brzké uznání samostatnosti Ukrajiny, ještě v době, kdy USA a SSSR k takovému kroku nepřistoupily a kdy prezident Bush se snažil Ukrajinu přesvědčit (před vyhlášením referenda o nezávislosti

⁵ UPA – Ukrajinská povstalecká armáda, v ukrajinštině Ukrajinska povstańska armija, byla ukrajinská partyzánská organizace vojenského charakteru, která operovala během druhé světové války na území Volyně a Haliče, vznikla v roce 1943 a byla napojena na banderovskou frakci Organizace ukrajinských nacionalistů

na SSSR), aby v Sovětském svazu zůstala. Osamostatnění Ukrajiny tak bylo dílem Ruchu a Leonida Kravčuka, představitele komunistické strany na Ukrajině. (Snyder, 2018: 226-227)

V roce 1991 po rozpadu Sovětského svazu byly politické vztahy mezi Polskem a Ukrajinou vynikající. Podporovaly se navzájem opoziční organizace Solidarita a Ruch. Vztahy se ale začaly kalit při vzpomínání na „operaci“ Visla a volyňský masakr. Na západní Ukrajině se začaly vytvářet spolky veteránů UPA, v té samé době polský ministr spravedlnosti navrhl zařadit zločiny UPA na stejnou úroveň zločinů proti lidskosti pod stejný zákon vedle zločinů stalinismu. Polští Ukrajinci v roce 1990 zároveň požadovali omluvu Polska za operaci Visla a ukrajinští nacionalisté na Ukrajině tento požadavek podpořili. Polský senát se skutečně omluvil, roztrpčení ale přineslo, že nepřišla omluva od ukrajinského parlamentu za volyňský masakr. (Tamtéž: 243-244)

Nicméně v roce 1992 ve smlouvě z května o partnerství mezi oběma státy se nehovořilo nic o tom, co se dělo ve 40. letech a otázka vyřešení vzájemné historie byla stále „na stole“. Tuto smlouvu podepsali prezidenti Leonid Kravčuk a Lech Wałęsa a měla sloužit především jako nástroj pro začlenění do západních struktur. (Tamtéž: 245)

Politika paměti v 90. letech

V průběhu 90. let bylo smíření mezi Polskem a Ukrajinou nejhladší v porovnání s usmiřováním s Běloruskem a především s Litvou. Ukrajina byla pro Polsko největší spojenec na východě a své na tom udělaly vynikající vztahy a postoje polského prezidenta Kwaśniewského a ukrajinských prezidentů Kravčuka a Kučmy. Oba ukrajinští prezidenti se snažili svoji zemi sblížit s EU a NATO a tuto snahu podporovali především polské politické elity. V rámci Partnerství pro mír Polsko nabídlo jako jedinému ze svých východních sousedů Ukrajině vojenskou spolupráci. V roce 2000 po několika letech příprav poslaly obě země společný prapor do Kosova. (Snyder, 2018: 263-264) Poláci se dokonce nazývali „advokátem Ukrajiny v Evropě“. (Portnov, 2016: 3)

Leonid Kučma Ukrajinu připojil k programu Partnerství pro mír v roce 1994, čímž se sblížil s NATO. Později ale začal balancovat mezi Východem a Západem a vybral si Rusko, s nímž uzavřel Základní smlouvu o přátelství, spolupráci a partnerství v roce 1997. Kučma se ke konci 90. let stále více sblížoval s režimem Aleksandra Lukašenka a Vladimira Putina. (Rychlík a kol., 2015: 406-408)

Snaha Polska a Ukrajiny integrovat se do západních struktur měla tudíž přímý vliv na politiku paměti. Aleksander Kwaśniewski s Leonidem Kučmou od roku 1995 předsedali historickému *ukrajinsko-polskému smíření*. V květnu roku 1997 spolu v Kyjevě podepsali dohodu o usmíření, kde se vyjádřily k odpuštění. Volyňský masakr a Operace Visla byly v dohodě obsaženy. Oba prezidenti také procestovali Polsko a Ukrajinu, aby položili věnce na důležitá místa paměti. Navštívili například Lvov, kde vzdali hold polským zemřelým vojákům z polsko-západoukrajinské války r. 1918-1919, Jaworzno – koncentrační tábor pro Ukrajince na území Polska či Charkov, kde položili základní kámen hřbitova zastřelých Poláků na Stalinův rozkaz. (Snyder, 2018: 264-265)

Z charakteru míst paměti, která oba prezidenti navštívili, je však jasné, že explicitnímu uzavření kapitoly událostí ve 40. letech se představitelé obou zemí vyhnuli, byť i tyto kroky byly důležité. Tato gesta však znamenala, že oba představitelé chtěli předejít zneužívání paměti a artikulovali spíše vzájemné odpuštění a porozumění než veřejné trauma. Kwaśniewského a

Kučmovo politické sblížení tak bylo možné proto, že polská politika si osvojila vůči východním sousedům přístup vycházející z myšlení Mieroszewského a Giedroyc založený na vztahu k budoucnosti, nikoliv minulosti. (Tamtéž: 266)

Aktivita obou prezidentů měla význam také z toho důvodu, že rozpory v interpretaci společných dějin, především role UPA, byly již v 90. letech v přímém rozporu. Zájmové organizace – Svaz Ukrajinců v Polsku a Světový svaz vojáků Zemské armády – kladly požadavky, které se rozcházely ve vnímání spravedlnosti a úlohy politiky. Polská organizace udržovala paměť na volyňský masakr a ukrajinská se domáhala repatriací za násilné přesídlení Ukrajinců v rámci Polska v roce 1947. Výsledkem těchto sporů bylo, že tyto organizace vyzvaly vybrané historiky, aby společnou historii řešili. Vybrány ale byly vysokoškolské instituce známé svou tvrdou linií. Na polské straně Vojenský historický ústav a na druhé Volyňská státní univerzita v Lucku. Výsledkem sporu byla konference historiků, kteří nakonec nenašli společnou interpretaci, ale naučili se uvažovat o historických problémech i z odlišné perspektivy (Tamtéž)

Andrijs Portnov dodává, že v 90. letech nebyl hlavním problémem vzájemných vztahů v rámci paměti volyňský masakr, ale problém Hřbitova „Lvovských orlíků“ (Cmentarz Orłąt). Tento hřbitov byl založen pro obránce Lvova, kteří nepřežili ukrajinsko-polské boje. Hřbitov během sovětské éry zchátral, ale v roce 2005 byl znovuotevřen prezidenty obou zemí. (Portnov, 2016: 3) Lvovští orlíci byli polští studenti a učni, kteří vedle veteránů první světové války a civilního obyvatelstva bránili Lvov, jenž byl převážně polský, před ukrajinskými venkovany, kteří chtěli získat Lvov jako součást vyhlášené Západoukrajinské lidové republiky. (Rychlík a kol., 2015: 260)

Přelomový rok 2005

Zatímco první období datované od 90. let do cca roku 2005 bylo charakteristické vynikajícími vztahy mezi oběma zeměmi a v některých případech i úzkými vazbami v mezinárodní politice způsobenými zaměřením na budoucnost a pragmatickému vyhýbání se bolestivým místům minulosti, období druhé, počínající cca rokem 2005, bylo charakteristické proměnou, která znamenala nástup nových garnitur, které byly odlišné od těch minulých v tom, že nebyly postkomunistické a jejich předáci neměli komunistickou minulost. Politika paměti se v tomto smyslu začala více využívat v obou zemích. Polská politika paměti v té době byla zaměřena na zločiny nacismu a komunismu. Taktéž na Ukrajině. V obou případech ale více rezonoval antikomunismus a národní tragédie způsobené stalinským terorem.

Paměťové instituce

Historikové obou zemí se zabývali dějinami minulého století v různých institucích. Posléze ale vznikly na Ukrajině a v Polsku ústavy národní paměti, které ukotvily studium minulosti a zločinů spáchaných totalitárními ideologiemi v minulém století. V roce 1998 vznikl v Polsku Ústav paměti národa (IPN)⁶ a v roce 2006 Ukrajinský ústav národní paměti (UINP)⁷. Oba ústavy měly zkoumat především zločiny komunismu a nacismu. IPN nebyl až do roku 2005 příliš zpolitizovaný, respektive jeho výzkum nesloužil pro politické cíle polských politických stran. (Lavrentev, 2018: 2 a 14)

⁶ V polštině *Instytut Pamięci Narodowej*

⁷ V ukrajinštině *Український Інститут Національної Пам'яті*

Polsko

V Polsku v roce 2005 se straníci PiS začali obklopovat elitami, které neměly nic společného s komunistickým režimem, ale patřily k té části opoziční Solidarity, která nebyla přizvána ke *Kulatému stolu* v roce 1989 nebo se cítila být marginalizována. Tato politická strana založená roku 2001 bratry Kaczyńskými byla založena na principech náboženství, tradicionalismu a polské historické zkušenosti. PiS se chápala jako pokračovatelka hnutí Solidarity. Druhou stranou, která je popisována jako pokračovatelka Solidarity, je Občanská platforma (PO)⁸. Občanská platforma a Právo a spravedlnost byly hlavními soupeřícími stranami. Ve volbách 2007 a 2011 získaly dohromady 70 % voličských hlasů. (Fredheim, 2014: 1165-1166 a 1175-1176)

Právo a spravedlnost rozpoutalo antikomunistickou rétoriku a nepřátelství vůči Rusku, s nímž si spojovalo život v nesvobodě, která Polsko postihla během komunistické éry a zločiny stalinismu proti Polákům během druhé světové války. Součástí antikomunismu PiS byl lustrační zákon a především instrumentalizace katyňského masakru⁹. Hromadné popravování polských důstojníků bratři Kaczyńští používali jako instrument v politickém boji s Občanskou platformou, o níž tvrdili, že nedostatečně hájí národní zájem a také s postkomunistickou levicí. V roce 2007 Andrzej Wajda natočil o tomto místu paměti stejnojmenný film. (Tamtéž: 1176)

Antikomunismus konzervativní PiS spočíval v agresivní rétorice vůči politikům spojeným s komunistickou stranou. Lustrační zákon, který PiS prosadila, zároveň zakazoval bývalým členům komunistické strany zastávat politické pozice. PiS a IPN rozdmýchaly kampaň i proti hlavnímu představiteli *Kulatého stolu*,¹⁰ předákovi Solidarity a posléze polskému prezidentu Lechu Wałęsowi. (Tamtéž) Polský Ústav paměti národa vydal knihu *SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii*, v níž ho autoři obvinili ze spolupráce s tajnými službami¹¹ komunistického Polska. Podle nich měl Lech Wałęsa krycí jméno „Bolek“. (Cenckiewicz, Gontarczyk, 2008) Lech Wałęsa byl přitom symbolem Solidarity a nesmlouvavé opozice vůči komunistickému režimu.

Součástí tohoto antikomunistického narativu se také stalo odmítnutí vyjednávání u Kulatého stolu mezi komunistickým režimem a opoziční Solidaritou. Podle Jana Moczulského, jenž intelektuálně ovlivnil politické myšlení představitelů PiS, Kulatý stůl nepomohl v dekomunizaci. PiS v přechodu v roce 1989 spatřoval pokračování Polské lidové republiky do Třetí republiky. Podle PiS byl polský politický systém zkorumpovaný a prosáklý postkomunisty a zemi podle této strany řídili postkomunisti, kteří okupovali důležitá místa v politice, úřadech a byznysu. Proto PiS začal používat pojem Pawła Śpiwaka „IV. republika“. PiS chtěl přerámovat polský politický systém i prostřednictvím nové ústavy, která by zajistila přechod od Třetí ke Čtvrté republice. Potřebu nové ústavy PiS vysvětloval nutností „zbavit Polsko korupce“, „odstranit komunistické agenty z politických pozic a úřadů“ a „obnovit morální řád ve veřejném životě“. V mezinárodní politice zároveň Polsko začalo považovat Německo a Rusko za mocnosti, které ohrožují nezávislost Polska. K prosazení nové ústavy nakonec nedošlo. (Fredheim, 2014: 1176)

⁸ V polštině *Platforma Obywatelska*

⁹ Zastřešující pojem Katyň zahrnuje hromadné popravy většinou důstojníků polské armády sovětskými jednotkami NKVD během roku 1940, kdy bylo zabito kolem 22 000 polských důstojníků v okolí Katyně a Charkova.

¹⁰ Označení pro vyjednávání mezi Polskou lidovou republikou a hnutím Solidarity o přechodu k demokracii

¹¹ Polská tajná policie se nazývala Służbą Bezpieczeństwa.

Společně s antikomunistickou rétorikou oživovala PiS paměť na Katyňský masakr. Tato historická událost se stala ústředním symbolem antikomunismu a politického boje proti rivalům PiS – Svazu demokratické levice (SLD)¹², Unii práce¹³ a Občanské platformě. Levici vyčítala její kontinuitu s komunistickou stranou a PO nedostatečný boj proti komunismu a slabou obranu národního zájmu. PO zároveň nepovažovala vzpomínání na Katyň za produktivní a nechtěla ji instrumentalizovat a politicky využívat proti Rusku a Německu. (Tamtéž: 1176-1181)

PiS označovala Katyň jako genocidu proti polskému národu s cílem zmrzačit jej. Zmrzačení polského národa bylo podle PiS politickým cílem Sovětského svazu a bylo srovnatelné s nacistickým Německem, které označovalo Poláky za „*untersmenschen*“¹⁴. Když místopředseda polského Sejmu Stefan Niesiołowski pronesl, že existují pouze dva příklady genocidy v evropských moderních dějinách – holokaust Židů a ukrajinský hladomor, obvinil ho Lech Kaczyński z vlastizrady. (Tamtéž)

Instrument Katyňského masakru tak používala PiS po roce 2005 k mobilizaci voličů, což se projevovalo i ve zvýšených preferencích v případech, kdy vyšel film *Katyň*, když Vladimir Putin navštívil Westerplatte¹⁵ (PiS vyčítalo premiérovi Donaldu Tuskovi smířlivý postoj vůči Vladimiru Putinovi) a když spadlo letadlo s polským prezidentem Lechem Kaczyńským, který letěl uctít památku Katyňského masakru ve Smolensku. (Tamtéž)

Ukrajina

V říjnu a listopadu roku 2004 se konaly na Ukrajině prezidentské volby. Dvěma protikandidáty byli Viktor Janukovyč, kandidát Strany regionů, která chtěla decentralizaci moci a zvětšení pravomocí regionů, především ale symbolizovala politickou orientaci na Rusko. Viktor Janukovyč, guvernér Doněcké oblasti, byl na východní Ukrajině velmi oblíbený pro svá sociální opatření a udržení zaměstnanosti v prodávajících uhelných dolech. V té době ještě pragmaticky balancoval mezi Západem a Ruskem. Proti němu stál Viktor Juščenko, kandidát prozápadní strany Naše Ukrajina, podporovaný Julií Tymošenkovou (politická strana Blok Julie Tymošenkové). Juščenko i Tymošenková oslovovali voliče hlavně na západní a střední Ukrajině a mnozí si s volbou Viktora Juščenka spojovali ekonomické oživení Ukrajiny, které započal v úřadu premiéra.

Volby, které se v roce 2004 konaly, byly zfalšované a odmítla je uznat Evropská unie, USA nebo Kanada. Když ústřední volební komise výsledky voleb potvrdila, zintenzívnělo to protesty ve Lvově, západoukrajinských městech a hlavně v Kyjevě. Tyto protesty jsou známé jako *Oranžová revoluce*. Ukrajinský Nejvyšší soud následně platnost voleb zrušil a nové vyhrál Juščenko. (Rychlík a kol., 2015: 410-412)

V roce 2005 na začátku prezidentské funkce Viktora Juščenka dokončila výsledky svého výzkumu vládní komise pro studium historie OUN a UPA, která byla založena již v roce 1997. Komise uznala, že OUN byla ve svém jádru radikální nacionalistická organizace, ale zároveň přijala myšlenku „uplatnění historické spravedlnosti“ ve formě oficiálního uznání vojáků UPA

¹² V polštině *Sojusz Lewicy Demokratycznej*

¹³ V polštině *Unia Pracy*

¹⁴ „podlidi“

¹⁵ V roce 2009 se konal ve Westerplatte ceremoniál, na němž si při výročí 70 let od napadení Polska připomněli evropští státníci tuto událost. Donald Tusk pozval na ceremoniál Angelu Merkelovou a Vladimira Putina.

jako veteránů druhé světové války. Tato tendence rehabilitovat vojáky UPA byla totiž aktuální na Ukrajině již před rokem 2005. Ve Lvově a na Volyni dostávali veteráni UPA příspěvek k důchodu. V srpnu 2005 rada Volyňské oblasti dokonce uznala veterány UPA jako jednu z válčících stran druhé světové války jako „bojovníky za svobodu a nezávislost Ukrajiny na území Volyně“. (Portnov, 2013: 239-240)

Viktor Juščenko byl činný v komemorativních akcích ještě předtím, než se stal prezidentem. Navštěvoval často menší města a vesnice na západní Ukrajině, kde uctíval památku UPA. Byl v kontaktu s Adamem Michnikiem a v dopisech mu psal, že je potřeba o UPA mluvit, a to nikoliv proto, aby se zmenšila váha polské tragédie, ale proto, že Ukrajinci si zaslouží znát lépe svoji historii. Juščenko měl v Polsku vysoký morální kredit. Nakonec bylo i zásluhou Juščenka, že se ukončily spory ohledně Hřbitova orlíků. Navštívil také koncentrační tábor v Osvětimi, kde byl uvězněn jeho otec. Jeho rival Viktor Janukovyč nicméně Juščenka v rámci politického zápasu začal nazývat fašistou. V té době začal putinovský režim používat rétoriku o fašistech ve vedení ukrajinské vlády. Julia Jurčuk tvrdí, že ruská politika paměti druhé světové války a interpretace vojáků UPA a těch, kdo se hlásí k jejich odkazu, vedlo k posílení podpory narativu o hrdinství UPA. (Yurchuk, 2017 :119-121)

Viktor Juščenko se v éře svého prezidentství mezi roky 2005-2010 snažil o přehodnocení dějin druhé světové války, role Ukrajinců v druhé světové válce a vytvoření sociálně-politické jednoty v ukrajinské společnosti. Z dnešního pohledu víme, že tato snaha nebyla příliš úspěšná, avšak odstartovala velmi důležitou debatu o roli UPA během 40. let, k níž se ještě vrátíme. Snaha prezidenta Juščenka byla založena na antisovětském přehodnocení druhé světové války v ukrajinské historii a rehabilitaci UPA. (Narvselius, 2012: 1)

Na Ukrajině se totiž střetávají dvě koncepce dějin. Do vlády Viktora Juščenka se snažili prezidenti Kučma a Kravčuk balancovat mezi těmito narativy, příliš nemluvit o UPA, ale dokázali pojmenovat například zločiny stalinismu ve formě *Holodomoru*. S nástupem Viktora Juščenka ale přichází radikální obrat k prosazování narativu, který favorizuje UPA a OUN a je ostře vyhraněný vůči sovětské éře ukrajinských dějin.

První koncepce chápe pozitivně epochu Sovětského svazu a druhá chápe pozitivně „osvobozenecský“ boj UPA proti nacismu a komunismu. První koncepce je de facto mýtus sovětských dějin založený na pojmu „Velká vlastenecká válka“, která začala v roce 1941 napadením Sovětského svazu a skončila 9. května 1945 osvobozením Prahy od nacismu. Druhý mýtus je založený na představě ukrajinských nacionalistů jako osvobozenecských vojáků proti nacismu a komunismu. (Plokhyy, 2017: 178)

Juščenkův pokus o napravení historie spočíval také ve snaze části ukrajinské společnosti odtrhnout se od odkazu minulosti v Sovětském svazu. Národní osvobození UPA tak bylo nástrojem, jak začít proces *nation- a state-buildingu*. (Yurchuk, 2017: 111) Slova proruských a ruských politiků o fašismu ukrajinské vlády tak mají také podklad právě v sovětském mýtu. Podle Jurčukové je sovětský mýtus založen na boji hrdinného Sovětského svazu s fašismem. (Yurchuk, 2017: 108) Rozdíl v konceptech dějin tak spočívá v glorifikaci války – ruský postsovětský narativ hovoří o velké vlastenecké válce a narativ na západní Ukrajině hovoří o osvobozenecské válce UPA.

Viktor Juščenko se nicméně jako prezident snažil smířit oba narativy ve smyslu, že jak vojáci UPA, tak vojáci Rudé armády bojovali za Ukrajinu a mělo by dojít k národnímu smíření.

(Rychlík a kol., 2015: 415) Andrij Portnov mluví o „integračním narativu“. V prvních měsících vlády hovořil Juščenko o stejných benefitech pro veterány Rudé Armády a UPA – tématem byly důchody a symbolická rovnost veteránů v ukrajinské společnosti. Prakticky je ale neprosadil. Podobně se snažil o smíření a společné oslavy Dne vítězství v roce 2005. Tato snaha však také ztroskotala. Byl nicméně založen Ústav paměti národa v roce 2006 a mladý historik Volodymyr Vjatrovyč byl pověřen zkoumáním archivů, které byly otevřeny historikům, aby mohli zkoumat historii UPA a odkrývat zločiny komunismu. (Yurchuk, 2017: 121-122)

V rámci souboje dvou narativů panovala snaha nahradit sovětské symboly za nové ukrajinské. V tomto smyslu se stal Stepan Bandera pro ukrajinské nacionalisty symbolem, který měl nahradit symbol SSSR Lenina (Kutkina, 2020: 165) a symbol vítězství nad fašismem Stalina. (Plokhy, 2017: 179-180) Ačkoliv byli jak Stalin, tak Bandera nejvíce nepopulárními osobnostmi na Ukrajině. Stalin byl vnímán v průzkumech z roku 2010 negativně 64 % oslovených a Bandera 51 %, 28 % vnímalo obě osobnosti pozitivně. Nicméně postava Stalina byla natolik pro ukrajinské občany nepřijatelná, že aktivisté zničili sochu Stalina v městě Záporoží, kterou zde zachovávali v samosprávě vládnoucí komunisté. (Tamtéž)

Juščenkova politika usmíření a rehabilitace UPA nebyla příliš úspěšná, nicméně ke konci volebního období se mu podařilo prosadit dvě zásadní věci: 13. ledna 2010 byl Stalin a další vůdčí osobnosti komunistického režimu na Ukrajině a v Rusku prohlášeni soudem v Kyjevě vinnými ze zločinu genocidy, protože jejich činnost vytvořila podmínky pro hladomor na Ukrajině v letech 1932-1933. Dne 21. ledna se tento výnos schválil jako zákon. Za druhé, v Den ukrajinské jednoty 22. ledna 2010 prohlásil Viktor Juščenko svým dekretem Stepana Banderu za Hrdinu Ukrajiny. Janukovyčova vláda avšak titul hrdiny pro Stepana Banderu a Romana Šuচেvyče zrušila. (Plokhy, 2017: 179-180) Stejně tak byla touto vládou přerušena činnost Ukrajinského ústavu národní paměti.

Přelomový rok 2013

Na Ukrajině je po Revoluci důstojnosti zvolen prezidentem Petro Porošenko, jeho období je charakteristické dekomunizačními zákony a rehabilitací UPA. Po úspěšné revoluci r. 2014 je v r. 2015 obnovena činnost UINP. Novým úkolem UINP bylo napravit obraz bojovníků a členů UPA a OUN. Na Ukrajině rostla popularita Stepana Bandery a UPA proto, že na východě země propukl konflikt se separatisty a Rusko anektovalo Krym. Ředitelem UINP se stal historik Volodymyr Vjatrovyč, Jak polský, tak ukrajinský ústav paměti se začaly zabývat historií UPA, o níž měly naprosto odlišné názory. (Lavrentev, 2018: 23)

Polsko – tematizace volyňských událostí jako genocidy

Zatímco v devadesátých letech byly vztahy Ukrajiny a Polska vynikající, protože se prezidenti Kwaśniewski, Kravčuk a Kučma snažili o pragmatické vztahy a zaměřením na budoucnost, od prezidentského období Juščenka se vzájemné vztahy začaly kalit snahami rehabilitovat UPA nebo úplnou ignorací volyňského masakru. V roce 2013 před Revoluční důstojností se rozhodl Viktor Janukovyč nezúčastnit se 70. výročí událostí na Volyni. V dubnu 2015 přijal ukrajinský parlament zákon, který uznával veteránům zvláštní status „bojovníků za ukrajinskou svobodu“. Tyto akce si začala polská strana vykládat negativně. Polská média začala především zákon o

UPA vykládat jako odmítnutí respektu ke strategickému partnerství Polska a Ukrajiny. (Portnov, 2016a: 5)

Tematizování událostí na Volyni v letech 1943-1945 jako aktu genocidy je, jak upozorňuje Portnov, prosazováno hlavně politickou pravicí. V roce 2013 a 2016 přijal Sejm dvě deklarace. V roce 2013 přijal Sejm, kde měla v té době většinu Občanská platforma, deklaraci k Volyňskému masakru. Tento zločin UPA byl oficiálně označen jako „etnická čistka s prvky genocidy“. Předseda senátu Bogdan Borusiewicz následně vydal prohlášení, že Polsko neviní z odpovědnosti za zločiny na Volyni ukrajinský stát nebo Ukrajince, ale UPA a OUN. V roce 2016, kdy získalo v Sejmu většinu Právo a spravedlnost, prosadila tato strana výklad volyňských událostí přímo jako genocidu. Zároveň bylo vyhlášeno datum 11. července jako pamětní den, kdy započal volyňský masakr útokem ukrajinských nacionalistů na desítky polských vesnic na Volyni. Tato deklarace zároveň prohlašovala vděk těm Ukrajincům, kteří pomáhali svým polským sousedům, a také obsahovala prohlášení, že Polsko „vyjadřuje solidaritu Ukrajině v boji s cizím agresorem o svoji teritoriální integritu.“ Nikdo z přítomných poslanců nehlasoval proti této deklaraci. (Tamtéž: 6)

V červenci roku 2016, ještě před schválením výše zmíněné deklarace polského Sejmu popisující události na Volyni r. 1943 jako genocidu, navštívil Varšavu prezident Petro Porošenko. Ukrajinský prezident zde poklekl před památníkem obětem Volyňského masakru. Ani podpis různých ukrajinských politiků a intelektuálů, mezi nimiž figuruje nejznámější Jaroslav Hrycak, pod prohlášení, jež mělo zmírnit napětí ve vztazích a zabránit přijetí deklarace, které shrnuje formulace „odpouštíme a žádáme o odpuštění“, nepřispěl k tomu, aby se polské deklaraci v jejím schválení zabránilo. Reakce na Ukrajině pak byly plné hořkého zklamání, jelikož Ukrajina byla napadena Ruskem a ukrajínští politici poukazovali na to, že Putinův režim umně využívá instrumentu Volyňské tragédie k rozdmýchávání polsko-ukrajinských sporů. Verchovna rada pak oficiálně odsoudila polskou deklaraci jako „jednostranné politické hodnocení historických událostí“. V říjnu parlamenty obou zemí současně schválily *Deklaraci paměti a solidarity*, která vyslovila respekt všem obětem násilí ve 20. století a odsoudila vnější agresory obou zemí, zejména Pakt Ribbentrop–Molotov. (Tamtéž: 7)

V roce 2013 krajně pravicoví aktivisté zrekonstruovali volyňský masakr v obci Radymno, přičemž podpálili sedm dřevostaveb. Smyslem této akce bylo podle organizátorů zachovat paměť na rok 1943 na Volyni a také jasně odmítnout myšlení Jerzyho Giedroyc. Později v roce 2016 se stal v Přemyšlu incident, kdy napadli příznivci krajní pravice účastníky ukrajinského řeckokatolického průvodu, který si připomínal památku vojáků ukrajinské armády, která bojovala ve 20. letech minulého století proti bolševikům na straně Polska. Symboly, které účastníci nosili, však pro tyto extremisty znamenaly odkaz na OUN a UPA. Polská veřejnost tedy začala být v těchto letech velmi mobilizovaná (i vzhledem k tomu, že v tomto roce se konaly parlamentní volby, které drtivě vyhrálo PiS), co se týče připomínání události v roce 1943. (Tamtéž: 8) Nakonec v roce 2016 byl natočen film režiséra Wojciecha Smarzowského *Volyň*.

Ukrajina – proces dekomunizace po Euromajdanu

Po Revoluci důstojnosti usilovali Ukrajinci na jedné straně o dobré vztahy s Polskem, na druhé straně se snažili přepsat svoji postsovětskou minulost. K tomu patřil i proces *nation-building*, který spočíval na odmítnutí sovětského mýtu o hrdinství SSSR v boji Velké vlastenecké války

proti fašismu a sovětského režimu, jenž pro Ukrajince znamenal spíše utrpení v gulazích za Uralem a v Kazachstánu a hlavně hladomor ve třicátých a vlastně i ve dvacátých a padesátých letech. Odmítnutí sovětské minulosti bylo znásobeno i tím, že Ukrajina čelila ruské agresi na východě země.

Dekomunizace tak po roce 2014 (Revoluce důstojnosti) byla spíše reaktivní proces ukrajinských občanů na režim Viktora Janukovyče a proruské tendence v ukrajinské společnosti. Lidé sami iniciovali deinstalaci komunistických pomníků ve svých městech a urgovali v tomto směru své regionální vlády. Tento proces deinstalace Leninových soch tak byl vyjádřením tranzice ukrajinské společnosti. (Kutkina, 2020: 151-154) Leninovy sochy symbolizovaly vládu Janukovyče a jeho politiku neosovětské a proruský orientované identity. (Plokhý, 2017: 127)

Anna Kutkina v souvislosti s tranzicí ukrajinské společnosti do *postmajdanovské* éry upozorňuje, že ne všichni členové ukrajinské společnosti se ztotožnili s Revolucí důstojnosti a část Ukrajinců si nepřeje odklon od sovětského mýtu a *dekomunizaci* ukrajinské společnosti. Proces *budování národa* založený na dekomunizaci a na odlišení „my“ (občané Ukrajiny podporující revoluci v roce 2014) a „oni“ (sovětští utlačovatelé minulosti a utlačovatelé našeho rozvoje v přítomnosti – Janukovyčův a Putinův režim) vytváří, jak to označuje Anderson, tzv. „imagined communities“. První tábor dekomunizaci podporuje a druhý je proti ní. Spor se pak podle Anny Kutkinové o to, zda má probíhat „dekolonizace“ od sovětské minulosti a ruských vlivů, nebo zda má být zachována sovětská symbolika a sovětské kulturní dědictví, včetně kulturní a politické orientace na Rusko. (Kutkina, 2020: 153-155)

S tím, jak se *postmajdanovská* Ukrajina snažila o institucionalizaci nesovětské národní paměti, vytvořil se proces *identity-making*. Vytváření nové národní identity spočívalo na odsouzení sovětské kulturně-politické kolonizace a k tomu sloužily dekomunizační zákony. Tyto zákony tabuizovaly nacistické a komunistické symboly. S dekomunizací a vytvářením nové identity se nahradila sovětská symbolika za novou symboliku: jelikož opozicí k sovětskému mýtu byl mýtus Ukrajinské povstalecké armády jako osvobozené armády od nacismu a komunismu, byl základní symbol komunismu na Ukrajině – Vladimir Iljič Lenin – nahrazen základním symbolem UPA – Stepanem Banderou. To se projevilo v deinstalaci Leninových soch a produkci různých symbolů postmajdanovské Ukrajiny jako byly potisky v barvě ukrajinské vlajky na tričkách, obrázky Bandery, graffiti až po stavění soch a památníků UPA a Bandery a Romana Šuchevyče či přejmenovávání ulic. (Tamtéž: 155-157)

9. dubna 2015 byly na Ukrajině přijaty čtyři dekomunizační zákony, které měly za cíl redefinovat oficiální politiku paměti a institucionalizovat proces dekomunizace vycházející z celospolečenské porevoluční poptávky. Schválily je pravicové a středopravicové strany Petra Porošenka *Evropská solidarita*, *Lidová fronta* Arsenije Jaceňuka a *Ukrajinská radikální strana* Oleha Ljaška.

První zákon č. 2538-1 ustanovil „legální postavení a vyznamenání bojovníků za nezávislost Ukrajiny ve 20. století“.

Druhý zákon č. 2558 „odsuzuje komunistický a nacionálně socialistický (nacistický) totalitární režim a zakazuje propagaci jejich symbolů.“

Třetí zákon č. 2359 je o „připomínání vítězství nad nacismem v druhé světové válce“.

A poslední zákon č. 2540 ustavuje „svobodný přístup k archivům represivních složek komunistického totalitárního režimu v letech 1917-1991.“ (Tamtéž: 158)

Anna Kutkina k vývoji politiky paměti na Ukrajině dodává, že snaha politického tábora Petra Porošenka a dalších stran podporujících tranzici od postkolonialismu k éře *postmajdanu* je spojit odkaz UPA a jejího národněosvobozenického charakteru, který UPA přisuzují, s prozápadním směřováním, které je charakteristické pro Revoluci důstojnosti. Představitelé Ukrajinské povstalecké armády a Organizace ukrajinských nacionalistů Roman Šuchevyč a Stepan Bandera jsou tak interpretováni jako otcové-zakladatelé proevropské tranzice. Proto jsou nacionalistické symboly zapojeny jako součást moderních demokratických reforem, které mají Ukrajinu sblížit s Evropou. (Tamtéž: 167)

Diskurzy na Ukrajině a v Polsku

Instrumentalizace UPA na Ukrajině – mýtus *osvobozenické armády*

Proces desovětizace a dekomunizace prosazovaný nacionalistickými stranami a prezidentem Juščenkem a Porošenkem přinášel samozřejmě odpor nejen ze strany polských především pravicových stran (dekomunizace znamenala zároveň rehabilitaci UPA), ale i odpor části ukrajinské společnosti. Proti Juščenkově iniciativě nahradit sovětský mýtus mýtem ukrajinským vystupovali komunisté, kteří například poukazovali na to, že když jsou na Ukrajině sochy Bandery, podle sovětského mýtu fašisty, proč nemohou stát také pomníky Stalina. Ostatně podporu uchování Stalinových soch vyjadřovali nejen komunisté, ale také zástupci Strany regionů během Janukovyčovy vlády v úřadu prezidenta. (Plochy, 2017: 180-181) Juščenko tedyrazil jednostranný výklad ukrajinských dějin a nebyl přitom pluralitní jako jeho předchůdci Kravčuk nebo Kučma – sochy a památníky symbolizující sovětský mýtus stát nesměly. Jak uvádí Kutkina, Juščenkova vláda byla zodpovědná za odstranění 800 památníků z dob Sovětského svazu. (Kutkina, 2020: 159) Komunisté byli v kritice Juščenka nejtvrdší, Petro Symonenko – předseda komunistů – nazval Juščenkovo prezidentské období za vládu neonacistického zla a oligarchů, kteří podporují fašistické strany a organizace. Janukovyč pak zrušil titul Hrdiny Ukrajiny pro Stepana Banderu. (Plochy, 2017: 180)

Dekret, kterým prohlásil Viktor Juščenko Stepana Banderu za Hrdinu Ukrajiny, ale přijímali s údivem také liberální elity Ukrajiny. Liberálové byli spojenci nacionalistů a podporovali Juščenka a Oranžovou revoluci. Podle nich byla heroizace Bandery příliš kontroverzní a v důsledku nekonsenzuální. Juščenko podle liberálního tábora rozdělil Ukrajinu místo, aby ji spojoval. Liberálové také tvrdili, že tento dekret umožňuje Putinovu režimu prohlašovat, že tábor Oranžové revoluce má pronacistické nálady a také, že si tímto dekretem Ukrajina znepřátelí Polsko, které bylo až doteď největším zastáncem vstupu Ukrajiny do Evropské unie. Kromě toho liberálnímu táboru vadily radikální nacionalistické postoje, xenofobie a antisemitismus banderovské ideologie. Intelektuální představitel nacionálně-liberálního tábora Jaroslav Hrycak se také postavil proti dekretu o Banderovi, protože podle jeho názoru tento dekret rozděluje ukrajinskou společnost a po tomto činu již není cesta, jak usmířit oba tábory. Hrycak vyzval ukrajinské občany ve svých textech, aby byli tolerantní k historickým narativům minorit. Podle jeho názoru v jedné společnosti mohou být pomníky jak komunistické, tak banderovské. (Tamtéž: 180-181)

Po Revoluci důstojnosti se prezidentem stal Petro Porošenko a opět se nastavil nacionalistický diskurz, který znamenal znovuzavedený proces dekomunizace. V roce 2015 již však bylo mnohem snazší implementovat dekomunizační zákony, protože Ukrajina byla napadena Ruskem (Fedor a kol., 2017: 5) a proruští separatisté používali symboly spjaté s narativem Velké vlastenecké války. Zároveň byla ukrajinská společnost mobilizována k utváření postkoloniální identity. Revoluce důstojnosti byla také reakcí na neosovětskou politiku identity Viktora Janukovyče. Dekomunizační zákony byly připraveny pod záštitou Ústavu paměti národa, který nově vedl historik Volodymyr Vjatrovyč. Tento historik byl hnacím motorem Juščenkovy politiky paměti a nyní měl důležitou funkci ve vytváření postmajdanovské identity Ukrajinců. (Yurchuk, 2017: 127)

Instrumentalizace UPA v Polsku – mýtus *Kresů*

Pokud se vrátíme k tématu rehabilitace UPA, v Polsku se UPA a Volyňský masakr staly velkým tématem politiky paměti a v letech 2013 a 2016 byla schválena dvě memoranda odsuzující UPA a masakr jako etnickou čistku a genocidu (viz výše). Téma rezonovalo hlavně mezi pamětníky těchto událostí, kteří pocházeli z území Volyně a Haliče, která jsou součástí historického pojmu *Kresy*, který zahrnoval východní část území Druhé polské republiky. Skupina těchto lidí nazývaných *Kresowianie* se později rozšířila i o členy, kteří se v Kresech nenarodili ani nebyli potomky lidí pocházejících z *Kresů*. Pojem „*Kresowanie*“ tak získal nový význam, jenž spočíval v politickém přesvědčení, že Volyňský masakr je národním mučednictvím a opomenutou genocidou. Pozorujeme-li deklarace o Volyňském masakru jako genocidě, lze snadno pochopit, že myšlenkový základ těchto deklarací Sejmu lze nalézt u autorů *Kresů* Ryszarda Szawłowského a Rafała Ziemkiewicze. Podle těchto autorů jsou události na Volyni v roce 1943 genocida. (Portnov, 2016a: 4)

Deklarace, kterou přijal polský Sejm v roce 2013, byla v Polsku také kritizována. Nesouhlasili s ní levicoví a liberální intelektuálové, mezi nimi Adam Michnik a Sławomir Sierakowski, kteří apelovali na polské občany, aby přemýšleli kriticky o mýtu *Kresů* a aby pochopili, že Polsko bylo po několik století v pozici okupanta Ukrajiny. V roce 2016 vyjádřili pochyby o správnosti deklarace Sejmu také konzervativní intelektuálové a vyslovili názor, že Polsko by se mělo vyvarovat paternalistického přístupu k Ukrajině. (Tamtéž: 6)

V roce 2002 vydal polský Ústav národní paměti sborník textů *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*. Editory byly Dariusz Libionka a Grzegorz Motyka. Mladý Motyka zde ještě nechápal události na Volyni 1943 tak ostře jako později v roce 2011, kdy vydal knihu *Od rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła“*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*. V druhé knize již říká, že volyňský masakr měl prvky etnické čistky.

Vývoj názorů Motyky koresponduje s vývojem politiky paměti v Polsku. V deklaraci z roku 2013 mluví polský Sejm také ještě o etnické čistce. Avšak v roce 2016, když Sejm vydává tvrdší rezoluci, že Volyňský masakr byl genocida, publikuje také Motyka knihu *Wołyń '43: Ludobójcza czystka - fakty, analogie, polityka historyczna*, kde je již činnost UPA chápána jako genocida a je řazena vedle jiných genocid spáchaných nacistickým Německem.

Grzegorz Motyka byl v roce 2011 zvolen členem Rady IPN. Jeho práce o UPA popisující události roku 1943 jako genocidu se tak dá řadit mezi *literaturu Kresů*. Diskurz *Kresů* byl podporovaný Právem a Spravedlností. Tento autor spolu s Vjatrovyčem představují jak ústavy

paměti v jednotlivých zemích, tak hlavní nacionalistické diskurzy, které bude tato práce zkoumat.

Kontexty ukrajinské a polské politiky paměti

Polský kontext

Jak jsme se dozvěděli v minulé kapitole o vývoji politiky paměti v Polsku a na Ukrajině, polská strana Právo a Spravedlnost po vyhraných parlamentních volbách v roce 2005 a vyhraných prezidentských volbách v roce 2006 začala útočit na představitele éry po roce 1989, disidenta a posléze prezidenta Lecha Wałęsu a na prezidenta Kwaśniewského, které označila za pokračovatele a kolaboranty komunistického režimu. Silný antikomunismus se prolínal s odporem vůči Sovětskému svazu, respektive vůči režimu Vladimira Putina. K tomuto obratu používala strana PiS také instrumentalizaci katyňského masakru. Avšak i přes tuto vyhrocenou rétoriku byla v následujících volbách už v roce 2007 poražena liberální Občanskou platformou, která se této rétoriky zříkala a snažila se i dobře vycházet s Německem a Ruskem. PiS například velmi kritizovala předsedu OP Donalda Tuska, v té době premiéra Polska, že na 70. výročí napadení Polska za druhé světové války pozval mimo jiné právě ruského prezidenta Putina.

Když se Právo a spravedlnost dostalo v roce 2015 opět k moci, nebyla její rétorika zaměřená na katyňský masakr a negativní emoce vůči velkým sousedům Rusku a Německu, ale začala tematizovat masakr volyňský a do její politiky se čím dál více začaly promítat vlivy mýtu *Kresů* a ideologie s tím spojené, založené na viktimizaci polského národa, respektive přeživších masakrů, které se udály ve 40. letech na území východních kresů Polska, především na Volyni a v Haliči. Společně s tím nalézá polský konzervativní směr nového vnějšího nepřítele.

Evropu v tomto roce zasáhla rekordní vlna imigrace ze Sýrie a jiných arabských zemí. V této atmosféře ale Polsko odmítá přijmout uprchlíky a dostává se do konfliktu s Evropskou unií. Polská premiérka Beata Szydło v lednu roku 2016 argumentuje, že její země nemůže přijmout kvóty Evropské unie, protože již přijala milion ukrajinských migrantů. Nutno dodat, že to byli zahraniční pracovníci a nikoliv uprchlíci před válkou – jen dvacet ukrajinských občanů dostalo v Polsku status uprchlíka za rok 2015. (Portnov, 2016a: 8)

PiS se tak začíná vymezovat vůči multikulturalismu a obecně proti liberalismu a sekularismu, který přičítá Občanské platformě. Samo Právo a spravedlnost reaguje na dlouhodobé volání katolické církve po účtě ke křesťanským hodnotám a morální obnově polského národa. Kromě uprchlické krize v roce 2015 měla vliv na formování nového politického programu PiS také ekonomická krize v roce 2008, která se do polské politiky ještě promítala. PiS tak využila ekonomické stagnace a strachu z uprchlíků. Strana si tak osvojila spíše sociálně citlivý program v ekonomické rovině a konzervativismus založený na prvcích vymezujících se k liberální ideologii v rovině kulturní. Občanská platforma naopak reprezentuje liberální myšlení a v ekonomické sféře je pravicová a podporuje neoliberalismus. (Harper, 2018: 3-5)

Tento antiliberální konzervativně-populistický obrat zaměřený proti Evropské unii vyústil v obratnou manipulaci s politikou paměti. Rétorika zaměřená proti bruselské byrokracii a proti liberálním hodnotám západní Evropy, které podporují multikulturalismus, odklon od křesťanských hodnot k sekularismu a celkově rétorika proti liberální ideologii, která ohrožuje identitu Polska, vyústila v orientaci na národní tradice a institucionalizaci viktimizace (viz paměťové zákony). (Portnov, 2020: 56)

Antiliberismus Práva a spravedlnosti se podle Davida Osta projevil ve snaze přeměnit polskou společnost. Tento autor PiS připisuje snahu o kulturní kontrarevoluci, která se má projevovat v

dosažení konzervativního nacionalismu a všudypřítomné jednotě polského národa. PiS v tomto směru vycházela také z požadavků katolické církve. Papež Jan Pavel II. hovořil, v tradici jedné části katolické církve, proti individualismu a konzumerismu, který je v Evropě na denním pořádku. Kritizoval tedy ekonomický neoliberalismus. Na to právě polská konzervativní pravice reagovala „identitární“ politikou a orientací na tradicionalismus a nacionalismus. Byl to přesný opak politiky Donalda Tuska, který již v roce 1987 psal, že si přeje svět, kde lidé mluví o „kultuře, civilizaci a penězích“ na místo témat polské „normálnosti“, kdy lidé mluví „o Bohu, o slávě, o vlasti“. Tusk kritizoval Polsko, že uvízlo ve své minulosti a že musí neustále „bojovat“ proti nějakým nepřítelům. Chtěl žít ve společnosti, kde lidé „budují, milují a umírají“, místo toho se potýká s tradicí Polska, kde lidé musí „bojovat, povstávat a hynout“. Donald Tusk tudíž představoval modernistickou tradici, zatímco bratři Kaczyňští tradicionalismus. (Ost, 2018: 60-64)

Politika paměti instrumentalizovaná stranou Právo a spravedlnost po roce 2005 průběžně do roku 2015, kdy se proměnil její charakter a začaly se tematizovat události na Volyni, se nezaměřovala jen na kатыňský a volyňský masakr, ale konstituovala se především v debatách o holokaustu a roli Polska v něm. Polští konzervativci stavěli Polsko vždy do role oběti. V Polsku byly hlavními tématy viktimizace napadení Polska a destrukce Druhé polské republiky v roce 1939, kатыňský masakr v roce 1940, utopení varšavského povstání proti nacistické okupaci v roce 1941 ve vlastní krvi, aniž by Rudá armáda spěchala povstalcům na pomoc a nakonec volyňský masakr. Tuto řadu událostí stavějící Polsko do role oběti ale nabourala kniha Jana T. Grosse *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* vydaná roku 2000, kde autor knihy popsal, jak roku 1941 Poláci vraždili své sousedy židovského původu. Gross tak naboural sebeobraz Poláků jako obětí, a učinil z nich spolupachatele židovského holokaustu. Tím i zbořil mýtus Poláků o mučednickém národu. (Portnov, 2016a: 2-3)

Mytizaci polského národa a přirovnávání jeho utrpení k utrpení Ježíše Krista můžeme v polské moderní politice pozorovat již v roce 1993, kdy se poprvé začaly tematizovat události na Volyni a kdy začal do polského veřejného diskurzu vstupovat mýtus Kresů. V tomto roce byl postaven památník 27. volyňské divizi Zemské armády. V roce 2003 k tomuto monumentu byly dostavěny kamenné svíčky, které reprezentovaly dvanáct administrativních území volyňského regionu. A v roce 2013 byl přidán nový sedmimetrový památník Ježíše Krista bez rukou. Podle Zuzanny Bogumiłové symbolizuje socha Krista bez rukou polský náboženský mesianismus a mučednictví polského národa. Volyňští Poláci jsou tudíž vyobrazeni jako mučedníci, kteří zahynuli pro polské národní hodnoty. Přisuzovaná morální čistota a fyzické utrpení tak symbolizuje Polsko jako „Ježíše Krista mezi národy“. (Portnov, 2020: 46-47)

Poprask proto spustil také článek *Der Spiegelu* z roku 2009, v němž autoři popsali, že nacistické Německo mělo kolaboranty a dobrovolné spolupachatele židovské genocidy v Rumunsku, Litvě, Lotyšsku nebo v Polsku. Proti tomu se samozřejmě ohradili představitelé konzervativních kruhů premiér Jarosław Kaczyński, noviny *Rzeczpospolita* nebo Ústav národní paměti. Konzervativci obvinili *Der Spiegel* z přehazování viny na jiné. Liberální noviny *Gazeta Wyborcza*, konkrétně novinář Marek Beylin nebo liberální ministr zahraničí Adam Rotfeld naopak tvrdili, že článek je v pořádku a nerelativizuje německou vinu na holokaustu. (Michlic, Melchior, 2013: 403-404)

Knihy Jana Grosse o spoluúčasti Poláků na vraždění Židů v Jedwabnem spolu s článkem *Der Spiegelu* nabourala polský obraz o sobě samých jako o obětech dvou velkých totalitárních

režimů nacismu a komunismu. Vedle toho ale také tyto texty Poláky upřímně urazily, protože cítili, že svět se zajímá jen o utrpení Židů a už se nezajímá o utrpení Poláků. To také vedlo k „závodům v utrpení“, které vedla strana Právo a spravedlnost. (Belavusau a kol., 2021: 7) Podle autorek Michlicové a Melchiorové tyto texty vedly také k zatlačení polského konzervativního narativu do defenzivy, kvůli čemuž pak rétorika konzervativců byla účinnější a antisemitská. Konzervativní historici, politici a lidé blízcí katolickým kruhům si osvojovali rétoriku zaměřenou proti Židům a holokaustu a kritizovali debaty kolem těchto textů s argumentem, že holokaust reprezentuje prostředky, jak podkopat uznání polského mučednictví. (Michlic, Melchior, 2013: 416-425)

Kniha *Neighbors* avšak také korespondovala s činností polského Ústavu paměti národa, který již kolem roku 2000 začal zkoumat protižidovské násilí páchané Poláky v druhé světové válce. Bývalý předseda IPN Leon Kieres, který se tímto tématem zabýval, přednesl v roce 2002 v polském parlamentu zprávu o událostech v Jedwabnem, avšak byl označen za „židovského sluhu“ a spolu s prezidentem Kwaśniewským byli obvineni, že „kamenují“ polský národ. V té době se v polských debatách historiků začalo objevovat téma „židokomunismu“, které například autor spřízněný s časopisem *Polityka historyczna* Krzysztof Jasiewicz, kritizoval a vyčítal historikům, kteří toto klišé prosazovali, že spojují antisovětskou rétoriku s Židy, a tvrdil, že se Sověty nespolupracovali jen Židé, ale taktéž Poláci. V tomto kontextu byli ke knize *Neighbors* kriticky naladěni jak PiS, tak Liga polských rodin a další lidé z konzervativních kruhů, kteří kritizovali také kolem roku 2010 IPN a jeho předsedu Janusze Kurtyka, který taktéž zkoumal holokaust, čímž se dostal do konfliktu s PiS, který usiloval o nenarušování polského mýtu utrpení. (Himka, 2013: 433-439)

Kontext ukrajinské politiky paměti

Jestliže polský kontext politiky paměti vychází z utváření Polska a polského národa jako oběti – zničení polského státu, obrovské ztráty na životech během varšavského povstání, dvě genocidy, jak to konstruuje polský diskurz: vyvraždění polských elit v rámci katyňského masakru a vraždění Poláků na Volyni, ukrajinský kontext je zaměřený hlavně na vytváření Ukrajinců jako obětí stalinského teroru. Kvůli sporům o minulost se Ukrajina dostává do střetu s ruským narativem a je vykreslována jako stát, který po revoluci na Majdanu ovládli fašisté, jak si nyní ukážeme.

Do sporů s Ruskem se Ukrajina nedostává jen rétoricky, ale také v horkém konfliktu, kdy je narušena teritoriální integrita Ukrajiny. Ruský režim navíc vede proti Ukrajině hybridní konflikt, který se projevuje informační válkou. Právě kvůli záplavě desinformací je na Ukrajině zesílený tlak na prosazování jedné verze národní paměti, která vylučuje mýtus Velké vlastenecké války, ale naopak se jí hodí oživovat mýtus ukrajinské povstalecké armády jako partyzánské armády bojující proti nacistickým a sovětským okupantům. (Belavusau a kol., 2021: 16-17) Ukrajinské heslo „Sláva Ukrajině, hrdinům sláva“ je tak odkazem jak na „hrdiny, kteří bojují na donbaské frontě“, ale také na ukrajinské „hrdiny, kteří bojovali proti nepřítelům na západní Ukrajině“.

Informační válka Ruska se projevuje například v esejích prezidenta Vladimira Putina. Vladimir Putin se snaží obrátit rétoriku ukrajinského narativu úplně naruby. Nejprve hovoří v duchu ruské tradice, že Ukrajina je jen geografické označení a že národ, který zde žije, je historicky označován jako Malorusové, a tito Malorusové patří do stejného civilizačního okruhu pravoslavní s ostatními Rusy a Bělorusy. Nepřímo tím podkopává národnostní integritu

Ukrajinců. Poté připomíná další historická klišé, že Ukrajina je součástí historického prostoru, v němž Rusko je pokračovatelem Kyjevské Rusi a že již odtud plyne odvěká jednota Ukrajiny a Ruska. Připomíná také, že ukrajinský hetmanát se stal na vlastní žádost součástí ruské říše, aby jej ochránila před Polskou republikou. Hovoří také o tom, že protiruský projekt je odmítán miliony Ukrajinců. (Putin, 2021)

Posléze se jeho rétorika obrací na současnost, aby připomněl kriminální činy v ukrajinské Oděse, které přičítá řádění ukrajinských neonacistů. Dehonestuje tři představitele ukrajinské paměti, které vyzdvihl prezident Juščenko – hetmana Mazepu, Petljuru a Stepana Banderu. O Mazepovi říká, že byl oportunistický zrádce, který skončil „na smetišti dějin“ a o Banderovi tvrdí, že byl fašista. Petljuru označuje za neschopného politika. V souhrnu říká, že ukrajinské vlády po Majdanu glorifikují falešné hrdiny a podněcují fašismus. Tato činnost je pak doplněna podle Putina doplněna snahou odstříhnout Ukrajinu od pravoslavné tradice, která je „pupeční šňůrou“ mezi Ukrajinou a Ruskem. (Tamtéž)

Vladimir Putin tak de facto navazuje na sovětský narativ, co se týče UPA a jejího představitele Stepana Bandery, který byl vykreslován v Sovětském svazu jako antihrdina. (Portnov, 2016a: 4) Ale právě proto je ukrajinský narativ tak silně zatížený na rehabilitaci UPA, jelikož souboj se sovětským mýtem znamená právě i redefinici obrazu, který sovětský narativ o UPA vystavěl. Ukrajinský diskurz podporoval stavbu pomníků UPA a zdůrazňoval boj proti nacistům po roce 1943 a předpokládanou demokratizaci hnutí. Současně ale ignoroval protipolské vojenské operace a účast některých členů OUN a UPA v německé policii a vraždění Židů. V ukrajinském diskurzu tak jsou vyzdvihovány protisovětské a protinacistické operace jako symbol ukrajinského patriotismu. (Portnov, 2013: 237)

Ukrajinské tendence nastavit jeden vůdčí narativ favorizující UPA se ocitá v prostoru, kde se střetává obraz Ukrajinců jako mírumilovných lidí, které neustále někdo terorizoval. Vychází to i z 80. let, kdy začaly vycházet ilegální knihy, které vzpomínaly na minulost 20. a 30. let, kdy vždy sovětský režim překazil rozkvět ať už budování samostatného státu nebo likvidaci ukrajinských elit. Z toho se posléze utvořil komplex oběti, na nějž navazuje narativ o UPA jako o osvobozené armádě, který se mísí se stále živým sovětským narativem a nostalgií po sovětských časech, kterou John-Paul Himka označuje jako postsovětskou identitu. (Tamtéž: 237-238)

S tím souvisí také narativ o „dvou Ukrajinách“. První západní, ovládaná diskurzem UPA a druhá východní, setrvávající v diskurzu sovětském. Dá se říci, že o tyto interpretace se vedou spory a je otázka, zda toto rozdělení je platné dodnes, nicméně je faktem, že na Ukrajině jsou přítomné dva diskurzy, které nejsou slučitelné. To zažil i samotný prezident Juščenko, který se snažil vytvořit národní jednotu a sloučit oba diskurzy do jednoho. Například při oslavách konce druhé světové války v roce 2005 oslavoval jak veterány Rudé armády, tak veterány UPA. Juščenkova politika paměti tak vytvářela skupinu hrdinů, kteří byli vlastními nepřáteli. Vedle Ivana Mazepy, sovětského antihrdiny, vyznamenal generála Vatutyna, zabitého povstalcí UPA, a vůdce UPA Romana Šuচেvyče jako hrdiny boje za národní jednotu. (Tamtéž: 242-243) Snaha o národní jednotu asimilací obou diskurzů a proces *nationbuildingu* označovaný jako „ukrajinizace“ se prezidentovi Juščenkovi samozřejmě nevydařily. Tento proces ale probíhal před revolucí na Majdanu a je otázka, zda pocit národní jednoty neposílil konflikt s Ruskem a sjednocení Ukrajinců v boji proti oligarchii.

Ukrajinský diskurz glorifikující UPA má své hrdiny, kteří iritují sovětský, respektive postsovětský diskurz, jak jsme to viděli na případu prohlášení prezidenta Putina. Jsou to hetman Ivan Mazepa, který se přidal na stranu Švédů proti Rusku v Severní válce roku 1708, Otaman Symon Petljura, jeden z vůdců ukrajinské války za nezávislost v letech 1917-1921, který byl zabit sovětskými agenty v Paříži v roce 1926 a nakonec Stepan Bandera, který přes Československo uprchl do Západního Německa, kde jej v roce 1959 zabili agenti KGB. Tito hrdinové ukrajinského diskurzu jsou vlastně reinkarnací každého v dalšího a symbolizují kontinuální historický boj Ukrajinců za svobodu a nezávislost. Samozřejmě jsou tyto postavy kontroverzní a v postsovětském diskurzu představují ukrajinský separatismus a nepřátelství vůči Rusku. (Tamtéž: 245-247)

Zajímavé ale je, že ukrajinský diskurz není primárně zaměřený na činnost UPA, ačkoliv zaujímá velký význam, ale je zaměřený na význam hladomoru z let 1932-1933. Hladomor se stal ústředním motivem i v rámci snahy o jednotu ukrajinského a postsovětského diskurzu, o niž se snažil Juščenko. Ukrajinský ústav národní paměti byl také zřízen právě pro tento účel. Na to poukazuje i Himka, když kritizuje UINP, že nedostatečně připomíná židovský holocaust a věnuje se hlavně tématu Hladomoru a UPA. (Himka, 2013: 648) Dodnes si Ukrajinci připomínají hladomor rozsvěcením svíček jeden den v roce a po celé Ukrajině se staví památníky hladomoru. Proto také byly otevřeny archivy SBU¹⁶, jelikož SBU zdědila archivy s tajnými dokumenty ze sovětské éry. Připomínání hladomoru mělo být silným momentem, který naruší sovětský diskurz a mýtus Velké vlastenecké války.

Jak je vidět, ukrajinský diskurz o UPA zdůrazňuje hrdinské činy ukrajinských bojovníků za svobodu a útrapy života v Sovětském svazu, především hladomor. Vytěšňuje přitom aktivity vojáků UPA a jejich podíl na masovém vraždění nevinných Poláků a Židů. Oficiální ukrajinský diskurz dokonce odmítá účast UPA v pogromech na Židy ve Lvově v roce 1941 a tvrdí, že v archivech KGB o tom nejsou důkazy. Podle Volodymyra Vjatrovyče je toto obviňování a historická aréna součástí informační války Ruska proti Ukrajině. Podle jiného ukrajinského historika Jevhena Nakonečného jsou příběhy o zapojení Ukrajinců do holokaustu dílem různých ukrajinofofů. Zapojení Ukrajinců do holokaustu odmítly také paměťová instituce UINP a Služba bezpečnosti Ukrajiny. Zvláštní přístup ukrajinského diskurzu k holokaustu doplňuje vyznamenání Lva Lukianenka Hrdinou Ukrajiny. Lukianenko je důležitý pro ukrajinskou paměť a v jejím pohledu je jeho osoba pozitivní, ale Himka poukazuje na jeho antisemitské názory, kdy obvinil Židy jako spolupachatele Hladomoru. (Himka, 2013: 636-652)

Závěr

Když srovnáme kontext vývoje politiky v Polsku a na Ukrajině, shledáváme, že pro Ukrajince je důležité vlastní utrpení a že Hladomor je důležitější než holocaust, podobně jako v Polsku, kde se polské konzervativní kruhy ohradily proti zkoumání pogromu v Jedwabnem. Z těchto debat o holokaustu vychází, kdo je oběť. Konzervativní polské kruhy jsou proti relativizaci polského utrpení, a de facto proti jedinečnosti holokaustu. Této rétoriky využívají pro antiliberální ideologii a tematizují polské utrpení. Ukrajinci ze sebe dělají také oběť, holokaustu se nevěnují a věnují se genocidě hladomoru, zároveň však přes marginalizaci témat důležitých pro západní svět jsou prezidenti Juščenko a Porošenko prozápadní a vyzývají hodnoty Evropské unie. Pro polské konzervativce jsou nepřítelem polští liberálové a liberalismus a pro prozápadní

¹⁶ Služba bezbeky – česky Služba bezpečnosti Ukrajiny je ukrajinská kontrarozvědka, která se transformovala z KGB.

Ukrajince je nepřítelem Rusko a jeho političtí spojenci na Ukrajině. Jak je vidět z kontextu, Poláci se nechtějí omluvit za Jedwabne a Ukrajinci nehovoří o holokaustu dostatečně a odmítají vlastně hovořit i o polských obětech. Jak Ukrajinci, tak Poláci nejsou připraveni vyrovnat se s minulostí, a proto je politika paměti a instrumentalizace jednotlivých národních tragédií tolik politicky úspěšná.

ANALYTICKÁ ČÁST

Z předchozí kapitoly vyplývá, že ukrajinský a polský diskurz na téma Ukrajinské povstalecké armády jsou využívány především konzervativní stranou Právo a spravedlnost v Polsku a prezidenty Ukrajiny Viktorem Juščenkem a Petrem Porošenkem, jejichž politická afilace je středopravicová, a kteří jsou orientovaní prozápadně. Jak polský, tak ukrajinský diskurz je založený na dekomunizaci, respektive desovětizaci v ukrajinském případě. Obě strany využívají politiku paměti k definování národní identity. V politice paměti v Polsku a na Ukrajině hraje důležitou roli také instrumentalizace UPA.

V analytické části proto bude hlouběji rozebráno, jak je UPA znázorňována v jednotlivých diskurzech, jelikož názory na UPA a její aktivity během 40. let se v jednotlivých diskurzech diametrálně odlišují a stojí téměř v protikladu. V analytické části tedy budou detailně zkoumány obrazy UPA v ukrajinském a polském diskurzu. Měli bychom tedy porozumět hlubším teoretickým základům politiky paměti na UPA v Polsku a na Ukrajině. Konkrétně budou rozebrána díla historiků Volodymyra Vjatrovyče a Grzegorze Motyky.

Metoda

Diskurzivní analýza

Diskurzivní analýza je součástí velké škály přístupů, které se zaměřují na analýzy textu. Analýza diskurzu zkoumá jazykové projevy v různých dokumentech, projevech a knihách, případně i obrazové projevy jako je film, plakáty, billboardy a jiná grafická významová znázornění. Analýza textových a jazykových projevů je zvolena proto, že sociální věda často nemá možnost být přímo v kontaktu s kontextem, který zkoumá. Zkoumá nikoliv realitu, ale to, jakým způsobem určitá skupina lidí sociální realitu chápe, jak ji interpretuje, jak si ji zvnitřňuje. Nejde tedy o popis objektivní reality, ale subjektivního chápání aktérů smyslu sociálních aktivit a významů, prostřednictvím analýzy textových a neverbálních projevů. (Beneš, 2019: 92-94)

Ačkoliv diskurzivní analýza se zabývá texty a jazykem, není jejím cílem přímo výzkum jazyka jako takového, ale studium a pochopení významotvorných praktik. Docela výstižně je přístup analýzy diskurzu vysvětlen tím, že se hledá způsob, jakým je sociální realita prostřednictvím jazyka a významotvorných praktik sociálně konstruována. (Tamtéž)

Jelikož se diskurzivní analýza zabývá významotvornými praktikami, nemůže být zaměňována s jinými metodami, které se jazykem a řečovými akty také zabývají. Mezi takovými metodami jsou relevantní konverzační analýza a obsahová analýza. Konverzační analýza zkoumá strukturu a proces interakce řečových aktérů uvnitř sociální jednotky. Zkoumá se konverzace – pravidla a struktury mezilidské interakce. Cílem této metody je odhalovat tyto konverzační struktury mezi sekvencními řečovými akty – například jaký má efekt určitý rétorický styl na reakci publika. Tato metoda se zabývá promluvou a reakcí na ni, nezabývá se širším kontextem projevu. (Tamtéž: 97-98)

Diskurzivní analýza může být podle Víta Beneše také nesprávně zaměňována s obsahovou analýzou. Tento typ analýzy zkoumá obsah sdělení textu: počítá se výskyt klíčových slov, které

odpovídají jednotlivým kategoriím. Kategoriemi jsou slova, výrazy či věty, jimž je přidělen význam. Tato metoda má předem určenou sadu kategorií, které tvoří konceptuální rámec. Diskurzivní a obsahová analýza se liší v zásadě ve funkci významu. Obsahová analýza má předem určenou sadu významů, naopak diskurzivní analýza zkoumá jejich proměnu a utváření. Z toho také vyplývá, že metoda obsahové analýzy kvantifikuje a pracuje se statistickým zpracováním dat. Naopak metoda (používaná v našem případě) diskurzivní analýzy je založena na kvalitativních metodách. (Tamtéž: 98)

Diskurzivní analýza tedy předpokládá, že utváření významu a významotvorných praktik je proměnným procesem, kdy je utvářena sada kategorií významů sociálního světa. Sociální svět je tedy konstrukcí významotvorných praktik, které vytvářejí jednotliví aktéři diskurzu. Diskurzivní analýza zkoumá například utváření společenských významů nebo utváření identity aktérů. (Tamtéž: 93)

Důležité je zmínit, že diskurzivní analýza nehodnotí pravdivost ani objektivitu sdělení. *Text a jazyk* nemá tendenci popisovat „skutečnou“ realitu, ale realitu spíše konstituovat, jelikož jazyk nestojí nad realitou, ale je jejím projevem. V diskurzivní analýze proto není cílem hodnotit, zda autoři říkají pravdu, ale analyzovat způsob, jakým vytvářejí konstrukci reality. Diskurzivní analýza tedy zkoumá, jak je smysl a význam objektů sociálního světa konstruován. (Tamtéž)

Jelikož diskurzivní analýza zkoumá utváření významotvorných praktik, je metoda z epistemologického hlediska spíše interpretační. Najdou se ale i takové varianty, kdy je použit vysvětlující přístup. Pro účel této práce bude použit interpretační přístup (porozumění). Diskurzivní analýza chápe sociální realitu vždy jako konstruovanou – prostřednictvím jazyka a významotvorných praktik. Sociální realitu lze nahlížet z pohledu jednání aktérů nebo z pohledu struktury. (Tamtéž: 94-95)

Typy diskurzivní analýzy

Pro společenské vědy jsou hlavní tři přístupy: sociálněpsychologická analýza, kritická diskurzivní analýza a foucaultovská historická diskurzivní analýza. Poslední dva proudy se používají v politologii.

Sociálněpsychologická analýza se v politologii téměř nevyužívá. Pojem *diskurz* totiž chápe jako promluvu (texty a řeč ve společenské praxi) a tím se liší od CDA a foucaultovské historické analýzy, které diskurzem rozumí významové struktury. Sociálněpsychologická analýza zkoumá rétorické, lingvistické a argumentační struktury projevů a textů. Tento typ analýzy se podobá konverzační analýze, ale liší se od ní tím, že zkoumá témata, která přesahují do jiných disciplín. Tento způsob analýzy se používá především k identifikaci nerovností ve společnosti, tedy způsobu jejich konstrukce a legitimizace. Identifikuje také nástroje, které vedou ke snaze tyto nerovnosti koherentně a přesvědčivě ospravedlnit (kulturní zdroje, identity). Zkoumají se tedy rétorické struktury promluvy a interpretační repertoáry. (Tamtéž: 99-101)

Dalším typem je foucaultovská historická diskurzivní analýza, někdy též zvaná kontinentální nebo poststrukturalistická. Definovat tento typ analýzy je složité, protože jednotliví autoři šli dál za rámec Foucaultova přístupu k diskurzu. Avšak je určeno základní vymezení: diskurz je „systém pravidel, který vymezuje prostor pro tvorbu aktuálních výpovědí.“ (Tamtéž: 106) Důležité je, že Foucault se zajímá o tento zde vymezený prostor, nikoliv o jazykovou formu výpovědi nebo jejich podobu. Diskurz je v podání tohoto typu analýzy významová struktura, která produkuje řád společnosti. Každý diskurz konstruuje odlišné objekty, které se stávají

sociální realitou. Další autoři tohoto přístupu například popisují, jak diskurz určuje, *co* je hrozba společnosti, a také aktéry, například *kdo* je terorista. Tyto objekty a subjekty jsou konstrukcí například textových projevů. Tento přístup s diskurzem spojuje taktéž pojem moci. Moc produkuje fakta sociální reality. Tento přístup zajímavě strukturální předpoklady, co v textu je a není řečeno. (Tamtéž: 105-107)

Kritická diskurzivní analýza

Kritická diskurzivní analýza má některé prvky podobné s dvěma předešlými typy diskurzivní analýzy. Se sociálněpsychologickou sdílí lingvistický přístup, který může být v CDA použit. Mohou se třeba nalézat lexikální jednotky a syntaktické prostředky v textových projevech. Tyto lingvistické prostředky mohou sloužit ke konstrukci společenské jednoty, pocitu stejnosti nebo rozdílnosti, původu či jedinečnosti. Přístup tudíž může zobrazovat jazykové znázornění individuálních nebo skupinových aktérů. Pro rámec konstitutivní manipulace diskurzem se pak používá analýza těchto jazykových prostředků: metonymie (přenášení označení objektu na jiný), synekdocha (například *Česko je nejlepší na světě*) a personifikace (například *polský národ je spasitelem Evropy*). (Beneš, 2019: 101 a 114-115)

Na CDA má také metodologický vliv foucaultovská historická diskurzivní analýza a pojetí diskurzu jako systému pravidel a omezení formování výpovědi. Foucaultovo pojetí diskurzu je však pro CDA příliš abstraktní. CDA nechápe všechny celospolečenský život jako diskurz, nepředpokládá navíc, že existuje jedna totální významová struktura, ale že je více diskurzů a že vzniká odpor jiných interpretací sociální reality (například ve výkladu historie společnosti) vůči té dominantní. Proto by CDA měla analyzovat více diskurzů, respektive více významových struktur a více sad diskurzivních pravidel. (Tamtéž: 101-103)

CDA tedy rozumí diskurzivní významotvorné aktivity jako nástroje určitého ideologického budování identity. Tato významotvorná aktivita může být částečně vědomou manipulací diskurzem (vědomou strategií) aktérů „veřejného a mediálního“ diskurzu (projevy politiků), tito ale aktéři podle CDA nemohou být v této aktivitě úplně „svobodní“, protože významové a jazykotvorné aktivity jsou svázány a konstituovány širším společenským kontextem. (Tamtéž: 103-104)

Tři dimenze kritické diskurzivní analýzy

Kritická diskurzivní analýza má tři dimenze. První dimenze – lingvistická a rétorická analýza textu – zkoumá vnitřní vztahy a vnitřní strukturu textů (gramatické struktury, kolokace a sémantické vztahy, fonologie). Druhá dimenze – analýza diskurzivních, tedy významotvorných praktik – zkoumá podoby kontextu: vazbu na kontext, vazby mezi texty a diskurzy či vazby na vnější společenské struktury či společenské praktiky. Zkoumá tedy pravidla diskurzu. Třetí dimenze se týká vztahu ideologie, moci a významové struktury (tedy diskurzu). Zde se vlastně CDA dotýká foucaultovského přístupu. Tato dimenze zkoumá dopady významotvorných praktik na nerovnosti ve společnosti – například diskurzivní vyloučení nebo začlenění do společnosti. V analýze již nezkoumá diskurzivní praxi, ale praxi společenskou. (Tamtéž: 102 a 110)

Analýza diskurzivních praktik a pravidel diskurzu

Analýza diskurzivních praktik, která bude použita pro účel této práce, zkoumá významotvorné praxe a musí tak být ukotvena do analýzy širšího společenského a historického kontextu.

Pravidla diskurzu jsou totiž určována vnějším kontextem. Texty, které jsou analyzovány, tak musíme chápat jako projev těchto širších kontextů, do nichž jsou diskurzy ukotveny. (Tamtéž: 102)

Při analýze významotvorných praktik je tedy důležité zaměřit se na vnější vztahy textu – vazbu na kontext a vazbu na netextové společenské struktury a praktiky, vedle toho také na mezidiskurzivní vztahy – což jsou vztahy mezi diskurzy a mezi odlišnými styly a žánry. V rámci mezidiskurzivních vztahů se výzkum zaměřuje na analýzu tzv. *rekontextualizace*. Rekontextualizace je užívání určitých významotvorných praktik v odlišném kontextu. Například když si jazyk diskurzu osvojí i jiné oblasti, které mu nepodléhaly (pro úplnou srozumitelnost uvádí Beneš tento příklad: „kolonizace“ neekonomických oblastí školství a vzdělávání neoliberálním ekonomickým jazykem). (Tamtéž)

Vnějším kontextem rozumíme společenské struktury a praktiky, ale také jiné texty, což je potřeba zdůraznit. V momentě, kdy chápeme jiné určité texty jako kontextuální pro námi zkoumaný text, jedná se o proces *intertextuality*. Intertextualita se projevuje tak, že nalézáme prvky jednoho textu v druhém, který na něj reaguje. Někdy je pro analýzu diskurzivních praktik v rámci CDA použita analýza historického kontextu. Tuto variantu použila Ruth Wodak při analýze konstrukce národní identity v Rakousku. (Tamtéž: 102-103)

Diskurz podle Foucaulta

Foucault chápe diskurz jako systém vyloučení, tzn. kdo je oprávněn vstupovat do debaty, kdo je oprávněn říkat pravdu o věcech a je oprávněn se k nim vyjadřovat. Diskurzy jako systémy vylučování a kontroly jsou chápány jako vnitřní procedury kontroly a vylučování, protože samy diskurzy vykonávají kontrolu nad sebou samými: jsou to postupy, jež působí spíše jako zásady klasifikace, uspořádání, distribuce. V každé společnosti existují velké příběhy, velká vyprávění, jde o formule, o texty, ritualizované celky diskurzů, jež jsou recitovány: jde o věci, o nichž se předpokládá, že se za nimi schovává nějaké „bohatství“ nebo „tajemství“. Jsou diskurzy, které se říkají v běhu dnů a míjejí se s aktem, v němž byly proneseny a jsou diskurzy, které se nacházejí u určitého počtu nových řečových aktů, jež je přebírají, transformují nebo o nich mluví. Diskurzy jsou neustále opakovány – jsou to náboženské a právní texty a texty literární a vědecké. (Foucault, 1994: 7-37)

Foucaultův přístup je velmi zásadní pro analýzu diskurzu. Michel Foucault totiž ve svém přístupu předvedl, že tzv. režimy pravdy nejsou zcela objektivně nezávislé na okolním mocenském prostředí, ale že jsou závislé na diskurzu. Diskurz má podle tohoto filozofa moc a vliv na způsob, jak se režim pravdy utváří. Autor měl dvě metodologická období. První období je nazýváno *archeologické* období. Archeologická metoda se zabývá strukturami diskurzu. Druhé období je nazýváno *genealogické*. Metoda genealogie se zabývá mocenskými vztahy, které jsou všudypřítomné. Diskurz je ve Foucaultově přístupu podmíněný sociálními a mocenskými vztahy a je souborem sociálních praktik. Sociální praktiky vytvářejí objekty diskurzu. (Prokopová a kol., 2014: 18)

Tím, jak diskurz vytváří své objekty, provádí diskurzivní konstruktivní činnost, kterou nazýváme diskurzivní praxe. Podle Foucaulta bychom neměli redukovat diskurz jen na to, jak je používán jazyk, ale měli bychom být schopni reflektovat, jak vztahy diskurzu utvářejí způsob, jak je jazyk užíván a jak se tyto vztahy proměňují v čase. Tato reflexe je jádrem

archeologické metody. Diskurz podle Foucaulta utváří *diskurzivní* a *nediskurzivní* formace. (Tamtéž: 19)

Diskurzivní formace jsou „souborem faktů vypovídání“. Archeologická metoda nezkoumá, co soubory výpovědí mohlo motivovat (nalézání motivací by bylo podle Foucaulta výzkumem kontextu formulace), cílem archeologického není ani zjistit, co soubory výpovědí vyjadřují (to by bylo výzkumem hermetickým). Archeologický přístup definuje specifické artikulace v souboru výpovědí. (Foucault, 2002:243) Pokud zkoumáme diskurzivní formace, zjišťujeme, co obsahuje diskurz. Pokud zkoumáme nediskurzivní formace, zjišťujeme, jakým způsobem dochází k utváření a prezentování obsahu diskurzu. (Prokopová a kol., 2014: 19)

Metoda a postup práce

Účelem této diplomové práce bude analyzovat odborné historické diskurzy, reprezentované populárně-naučnými knihami historiků Volodymyra Vjatrovyče a Grzegorze Motyky. Práce bude volně kombinovat prvky kritické diskurzivní analýzy a foucaultovského přístupu. Z CDA bude práce používat především intertextuální přístup. Analýza bude zkoumat, jak autoři používají prvky obsahu diskurzu: ve kterých svých knihách důležité prvky zmiňují a ve kterých nikoliv a jak se proměňuje charakter objektů v jednotlivých textech.

Z foucaultovského přístupu bude použito jak Motyka a Vjatrovyč používají diskurzivní praxi, tedy jaké objekty diskurzu autoři uplatňují. Cílem práce je analyzovat diskurzivní formace v jednotlivých diskurzech. V analytické části tedy budou analyzovány obsahy ukrajinského a polského historického diskurzu. Tyto obsahy mají další celospolečenské a diskurzivní dopady, které tato práce nebude zkoumat, protože jdou za její rámec.

Cílem diplomové práce je analyzovat signifikantní odlišnosti v jednotlivých diskurzech. Aby bylo možné analyzovat konkrétní odlišnosti, klade si tato práce podotázky, jak oba autoři chápou charakter události volyňského masakru – respektive *co* se na Volyni roku 1943 stalo. Práce si dále klade podotázku, *kdo* jsou aktéři události a jaký jim je oběma diskurzy přisuzován charakter. V této souvislosti je cílem analyzovat, které aktéry chápou oba diskurzy jako *oběť*. V neposlední řadě bude analyzován *čas* a *prostor* – v jakém časovém intervalu a v jakém teritoriu vymezují Vjatrovyč a Motyka historické události 40. let označované jako volyňský masakr. Nakonec bude analýza zkoumat, jaké byly *příčiny* polsko-ukrajinského konfliktu. Výklady volyňského masakru jsou v této práci chápány jako *konstrukce* diskurzivních objektů, jak je utvářejí historici Vjatrovyč a Motyka či další aktéři popisování v jejich knihách.

V analytické části diplomové práce budou zdrojem analýzy knihy Volodymyra Vjatrovyče *Druha polsko-ukrajinska vijna 1942-1947* a *Ukrajinské 20. století. Utajované dějiny* a knihy Grzegorze Motyky *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacje*, *Od Rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła“* a *Wolyń 1943: Genocidní čistka – fakta, analogie, historická politika*. Dvě knihy jsou vydány v českém jazyce, ostatní knihy jsou vydány v ukrajinštině a polštině. Zdrojem analýzy tedy budou i texty psané v originálním jazyce.

Kontext politiky historiografie

Grzegorz Motyka v kontextu mýtu *Kresů*

Z kapitoly věnující se kontextu politiky paměti v Polsku jsme pochopili, že téma *Kresů* mělo ohlas hlavně mezi lidmi z katolických a konzervativních kruhů, kteří zároveň kritizovali Kierese, IPN, knihu *Neighbors* a také Kurtyku. Výzkume antisemitismu v Polsku rozpoutal vášně té polské skupiny obyvatel, která byla přesvědčena, že je to relativizace polského mučednictví, čehož politicky využívali bratři Kaczyňští.

Z kapitoly kontextu politiky paměti také vyplynulo, že polská konzervativní politika paměti odmítla téma holokaustu řešit a místo toho začala hlavně před volbami v roce 2015 prosazovat téma, které zatím tolik politicky nerezonovalo, a to bylo téma volyňského masakru. Bylo to opět jedno z témat, kdy polští konzervativci mohli vést kampaň za účelem vytváření identitární politiky a rozvíjet ideologii antiliberalismu a euroskepticismu. S polským antiliberalismem úzce souvisí vytváření mýtu oběti a mučednictví polského národa, proto se také téma volyňského masakru tolik uchytilo v konzervativním diskurzu.

V té době píše Grzegorz Motyka své knihy, které se dotýkají témat území *Kresů*, zároveň polský Sejm schvaluje deklaraci v roce 2013 o volyňském masakru jako etnické čistce s prvky genocidy. V roce 2016 schvaluje proklamaci polský Sejm genocidu polských obyvatel v roce 1943 na Volyni potleskem ve stoje. V kontextu polských voleb je potřeba uvědomit, si, že téma volyňského masakru bylo využito jak při prezidentských volbách roku 2015, tak při volbách parlamentních. Kniha o volyňském masakru, kde Motyka hovoří o etnické čistce s prvky genocidy, vychází v roce 2011 a druhá kniha o volyňském masakru, kde hovoří již o genocidě, vyšla v roce 2016.

V roce 2001 píše Grzegorz Motyka svůj příspěvek do sborníku *Antypolska Akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacje*, který byl vydán poprvé v roce 2002. Motyka zároveň knihu rediguje. V kapitole, kterou píše Motyka, zaměřené na odvetné akce polské Zemské armády, Motyka popisuje, že masakry na nevinných civilistech prováděli nejen členové UPA, ale také členové Zemské armády, vedle nich zabíjeli Ukrajince také komunističtí polští partyzáni. Dalším výrazným bodem Motykovy historiografie této doby je tvrzení, že polské útoky na Ukrajince neměly jen odvetný charakter, ale že šlo často o preventivní či kárné expedice do polských vesnic. Zachovává ale názor, že tyto výpravy byly reakcí na akce UPA, ovšem i přesto je nepovažuje za oprávněné. (Motyka, 2003: 81-85)

V knize, kterou vydává Motyka v roce 2011 *Od rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła“*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947* již ale jeho rétorika není tak smířlivá a již nehledá viníky na obou stranách, ale hovoří především o akci UPA, které již lze považovat především za etnickou čistku, jelikož UPA a banderovské části OUN nešlo o vyhubení Poláků jako národa, ale o etnické vyčištění prostoru, který považovali pouze za ukrajinský. V této etnické čistce však nalézá prvky genocidy, protože šlo o masové vraždění lidí jednoho etnika. V knize ale ještě nevyslovuje naplno, že volyňská řež byla genocida. Zároveň můžeme pozorovat, že již vypouští prvky o neoprávněnosti protiukrajinských akcí, které již označuje jen za obranu, případně za odvetu. Vybírá zároveň citáty vojáků Zemské armády, které jim dávají lidskou tvář. (Motyka, 2011: 151-165 a 450-457)

Motyka nebyl členem Práva a spravedlnosti, ani není politicky angažovaný, a proto jej nemůžeme přímo spojovat s politikou paměti prováděnou bratry Kaczyńskými. Avšak je důležité uvědomit si, že Motykovy knihy mají vliv na utváření polské kolektivní paměti, a témata, která Motyka vybírá a jakým způsobem o nich píše ve svých knihách autora zasazují vedle protagonistů rétoriky *Kresů*. Motykovo dílo skvěle zapadá do mýtu *Kresů* a utváření polské paměti konzervativci, založené na historii utrpení, v níž hraje důležitou roli mytizace polského národa jako mučednického. Ačkoliv politicky nemůžeme Grzegorze Motyku spojovat s Právem a spravedlností, z knihy *Wołyń 43: Ludobójcza czystka – fakty, analogie, politika historyczna* je zřejmé, že autor je ovlivněn katolickými intelektuály (viz Motyka, 2018: 14). detailní rozbor Motykova díla ale bude následovat v další části.

Volodymyr Vjatrovyč v kontextu opozice vůči postsovětskému a polskému narativu

Jestliže Grzegorze Motyku nemůžeme spojovat se stranou Právo a spravedlnost, ale spojujeme jej s mýtem *Kresů*, historika Volodymyra Vjatrovyče můžeme označit za jednoho z čelních protagonistů ukrajinského diskurzu a politiky paměti. Ještě coby ředitel Archivu Služby bezpečnosti Ukrajiny a jako ředitel Ukrajinského ústavu paměti národa se podílel na prosazování protisovětského narativu. UINP se aktivně podílel na vytváření dekomunizačních zákonů a především na připomínání ukrajinského Hladomoru, který se stal ústředním instrumentem pro bourání postsovětského diskurzu.

Místo ukrajinské paměti, Hladomor, se stalo, jak bylo řečeno v předchozí kapitole, důvodem, proč o sobě začali Ukrajinci hovořit jako o obětech, ačkoliv ten samý diskurz favorizoval vojáky Ukrajinské povstalecké armády, kteří se podíleli na vraždění Židů a Poláků ve 40. letech. John-Paul Himka zachytil ve svém článku o přijímání holokaustu na Ukrajině, že ukrajinští nacionalisté absolutně odmítají vinu UPA a její spoluúčast na židovských pogromech. Doplnil to rozhovorem s Vjatrovyčem, který tvrdí, že snaha udělat z vojáků UPA fašisty je ruská propaganda, a že bychom neměli této propagandě podléhat. V minulé kapitole jsme ukázali, že tato pozice úzce souvisí s opozicí vůči postsovětskému, respektive ruskému narativu o UPA, vůči němuž je ukrajinský prozápadní diskurz velmi citlivý. I proto se ukrajinské debaty vždy stočí tímto směrem. Namísto toho vytváří ukrajinský diskurz a UINP obraz Ukrajinců jako obětí sovětské nadvlády.

Volodymyr Vjatrovyč v těchto intencích píše také své knihy a články. Kromě toho, že jeho úvahy jsou zaměřené na tematizaci ruské propagandy a zdůrazňování, že Ukrajinci mají v historii mnoho hrdinů, jimž zničil život Sovětský svaz, snaží se v tomto duchu také o rehabilitaci vojáků UPA a členů OUN. Jeho důležité knihy *Druha pol'sko-ukrajinska vijna 1942-1947* a *Ukrajinské 20. století: Utajované dějiny* se právě rehabilitaci UPA věnují. Své knihy začal psát Volodymyr Vjatrovyč za využití archivů KGB o příslušnících UPA. Snaží se tak odkrývat sovětským režimem zakázanou historii o ukrajinských nacionalistech a zpřístupňovat jejich příběhy. Touto činností tak vytváří nový postoj ukrajinské historiografie a tvoří nové dějiny moderní Ukrajiny, neovlivněné postsovětským mýtem a jeho narativem UPA jako fašistů.

V knize *Druha pol'sko-ukrajinska vijna 1942-1947* Vjatrovyč vytváří narativ, že události na Volyni ve 40. letech jsou pokračováním války, která se stala mezi Polskem a Západoukrajinskou lidovou republikou již po konci první světové války. Nabourává tak tezi polské historiografie, že volyňský masakr není kontinuitou událostí v Haliči a na Volyni před rokem 1939. Zároveň rozšiřuje prostor, na němž se měly konflikty mezi Ukrajinci a Poláky dít

o oblasti kolem města Chelmu. Pokud jde o začátek konfliktu během 40. let, datuje jej již od roku 1942. (Vjatrovyč, 2012: 33-45 a 64-86)

V druhé knize *Ukrajinské 20. století: Utajované dějiny* se taktéž vymezuje proti polskému narativu a stereotypům o OUN a UPA. Snaží se například ukázat, že každý ukrajinský nacionalista měl jiný příběh a snaží se vlastně rozbít stereotypizaci a kriminalizaci UPA. Proto hovoří i o židovské otázce, že Židům členové OUN a UPA pomáhali a jindy mohli konat trestné činy. Těmito příběhy jednotlivých lidí ale především legitimizuje vzpomínání na UPA jako na hrdinské vojáky. Polská historiografie totiž může vybrat příběhy, které ze členů UPA udělají zločince. Vjatrovyč ale chce ukázat, že lze vybrat i jiné příběhy, které staví ukrajinské nacionalisty do pozitivního světla, a tím odmítá paušalizaci UPA jako zločinné organizace, aby tak UPA a OUN mohly být použity v polské politice paměti jako mýtus osvobozené armády. (Vjatrovyč, 2020)

Historiografie na téma UPA

Historici, kteří píšou o UPA, dost často hovoří o zločinech OUN v kontextu násilí proti Polákům, ale také Židům. Debaty nejdůležitějších historiků se týkají událostí ve Lvově, kde se v roce 1941 provedl pogrom na Židy vedený nacistickými jednotkami, ale za přispění místních obyvatel. Relevantní je článek od Johna-Paula Himky *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*. Autor zde označuje členy OUN jako spolupachatele pogromu. Ukazuje tak na antisemitský charakter ideologie ukrajinských nacionalistů. (Himka, 2015)

K této interpretaci ideologie OUN se přidává i Per Anders Rudling, který explicitně hovoří o Dmitriji Doncovi jako o „organickém antisemitovi“, který vzýval Adolfa Hitlera a Benita Mussoliniho. Tito diktátoři měli podle Rudlinga inspirovat Doncova k vytvoření stejného fašistického modelu na Ukrajině a k etnickým čistkám. Doncov měl schvalovat holocaust v Německu a na Ukrajině, stejně jako etnické čištění Volyně od Poláků. (Rudling, 2006: 171) Dmitrij Doncov je přitom jedním ze zakladatelů a ideových otců ideologie OUN, kterou Rudling nazývá jako integrální nacionalismus.

Ve stejném duchu pak hovoří i Grzegorz Motyka, který v knize *Wołyń 43: Ludobójcza czystka – fakty, analogie, politika historyczna* popisuje ideologii OUN jako fašistickou. Činí to nepřímo srovnáváním hnutí ustašovců a banderovců. Banderovci dokonce měli být cvičeni v Itálii tamními fašisty a účastnit se italských fašistických konferencí. Od ustašovců se zase měli učit krutosti. Ostatně volyňskou řež přirovnává Motyka ke zločinům ustašovců v Chorvatsku během druhé světové války. (Motyka, 2018: 135-167)

Ukrajinská politika paměti, která rehabilituje UPA a OUN, budí značné kontroverze nebo přinejmenším velký akademický zájem. Například polsko-německý historik Grzegorz Rossoliński-Liebe dělí aktéry debaty o UPA a Banderovi na tři tábory: první tábor jsou kritici banderovského odkazu, patří sem John-Paul Himka, David Marples, Per Anders Rudling nebo i samotný Rossoliński-Liebe. (Kutkina: 167) A my sem můžeme přiřadit ještě Motyku v jeho pozdní tvorbě. Druhou skupinu podle Rossoliński-Liebeho představují liberální autoři Jaroslav Hrycak nebo Andrij Portnov, kteří se snaží být objektivní a nezaujímají k UPA obranný nebo útočný postoj. Třetí skupina jsou obránci OUN a UPA: Volodymyr Vjatrovyč, Askold Lozynskyj nebo Marco Levytsky. (Tamtéž)

Jaroslav Hrycak se projevil jako umírněný historik, například když nepodpořil vyznamenání titulem Hrdiny Ukrajiny pro Stepana Bandera, jak již bylo řečeno dříve. Ačkoliv Hrycak nepodporuje postsovětský diskurz, nepodporuje ani nekritickou adoraci Stepana Bandery jednak z důvodů, že by se měla hájit pravda, i když je pro národ nepřijemná (Hrycak explicitně odkazuje na Tomáše G. Masaryka a aféru s Rukopisy a hilsneriádu) a jednak z důvodu, že by se měla uznat vina za vraždění Poláků. Tento autor je konsenzuální a má problém také s tím, že protežování historických osobností jako Bandera nebo Šuচেvyч prohlubuje příkopy s tou částí ukrajinské veřejnosti, která OUN neglorifikuje. (Hrycak, 2011: 65-93)

Autor třetího tábora Volodymyr Vjatrovyč je prominentním představitelem tradicionalistické historické školy na Ukrajině. Ve svém díle tvrdě odsuzuje sovětský režim, s odkazem na obrovské utrpení Ukrajinců, kteří v obrovských počtech putovali do pracovních táborů známých jako gulagy kvůli nacionalistické ideologii. Stejně tak odsuzuje Hladomor, jenž se stal ústředním tématem ukrajinské politiky paměti. Podle Vjatrovyče stalinský režim vyvolal hladomor záměrně, a proto je Hladomor označován na Ukrajině jako genocida. V ukrajinském tradicionalistickém diskurzu zároveň panuje přesvědčení, že stalinský teror byl motivovaný etnicky proti ukrajinskému národu. Když ukrajinský parlament schválil 28. listopadu 2006 Hladomor jako genocidu, schválil ji jako „genocidu proti ukrajinskému lidu“ na návrh prezidenta Juščenka. Poslanci ale původně chtěli prosadit jiné označení „genocidu proti ukrajinskému národu“, čímž by se zdůraznil etnický základ genocidy. (Portnov, 2013: 243-244)

Závěr

Z minulé kapitoly víme, že oba diskurzy se jen velmi málo zabývají problematikou holokaustu, a to z důvodu koncentrace na vlastní mýtus oběti. V polském narativu jsou důležité *Kresy* a oběti jak nacistického a komunistického teroru, tak oběti teroru OUN a UPA. Z toho vychází i polská historiografie, která má společné prvky s autory jako je Himka, Rossoliński-Liebe nebo Anders Rudling, kteří kritizují OUN hlavně za její antisemitismus. Grzegorz Motyka ale vede argumentaci právě k vytváření oběti z polského národa. Z těchto důvodů polská politika historiografie útočí na UPA a hovoří o genocidě. V ukrajinském narativu je důležitý Hladomor let 1932-1933. ukrajinská historiografie má naopak tendence útočit na stalinský režim, v důsledku čehož hovoří o genocidě na ukrajinský národ a vytváří hrdiny z UPA. Nyní tedy víme, že oba diskurzy se značně liší v interpretaci volyňského masakru. V následující kapitole budou detailně rozebrány diskurzivní praktiky ukrajinského a polského narativu o UPA a budou rozebrána pravidla diskurzu v hodnocení událostí na Volyni v roce 1943 v díle Grzegorza Motyky a Volodymyra Vjatrovyče.

Analýza

Volyňský masakr – spor o výklad události

Základním rozporem v díle Motyky a Vjatrovyče je výklad toho, co se vlastně stalo ve 40. letech na území východních kresů, jak toto území poznamenané etnickými čistkami nazývá polská terminologie, kdo byli aktéři volyňského masakru a jaké jsou jejich charakteristiky. Jaká byla časová posloupnost a jaká byla kauzalita konfliktu mezi Poláky a Ukrajinci a jak oba diskurzy vymezují teritorium, na němž se ukrajinsko-polský konflikt odehrál. Dalším cílem bude pochopit, jaké příčiny připisují jednotlivé diskurzy událostem na Volyni. V neposlední řadě bude analýza zkoumat, jak jsou v jednotlivých diskurzích konstruovány oběti.

V této části budou představeny a srovnány odlišné výklady a popsány charakteristiky, které jsou UPA přisuzované ukrajinským a které polským diskurzem, stejně jako bude popsáno, které charakteristiky UPA jsou v jednotlivých diskurzích zdůrazňovány a na které se vzpomíná pozitivně a negativně. Cílem analytické části tedy je porozumění, z jakých vzorců vychází kolektivní paměť na Ukrajině a v Polsku. V analytické části je cílem proti sobě postavit, jak konstruují dějiny volyňského masakru dva odlišné diskurzy, aby bylo možné dvě interpretace porovnat a zjistit, jak na UPA vzpomínají polský a ukrajinský historický diskurz a jak o sobě vytvářejí pozitivní sebeobraz.

Konstrukce volyňského masakru jako genocidy polského národa na Volyni

První zásadní atribut, v jehož hodnocení se oba diskurzy rozcházejí, je vymezení toho, co se na Volyni roku 1943 stalo. Zatímco Vjatrovyč má konzistentní názor, že jde o klasický válečný konflikt srovnatelný s jinými konflikty druhé světové války, Motyka prodělal ve svém názoru na konflikt vývoj. V roce 2002 chápe konflikt tím způsobem, že jak Ukrajinská povstalecká armáda, tak Zemská armáda prováděly útoky na civilisty, a dokonce že AK nejednala jen v obraně či v reakci na útoky UPA, ale sama byla iniciátorem mnoha kárných a preventivních výprav (Motyka, 2002: 81-86), jak bylo ukázáno v předchozí kapitole.

Jeho vnímání událostí na Volyni se proměnilo a bylo prezentováno v knize *Od rzezi Wołyńskiej do Akcji „Wisła“* (vydána v r. 2011) a především v knize *Wołyń 43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityki historyczna* (vydána v roce 2016). V první knize rozvíjí konstrukci, že volyňská řež byla etnická čistka s prvky genocidy a přiklání se k verzi, že šlo o genocidu, protože objektem teroru ze strany ukrajinských nacionalistů byli všichni etničtí Poláci. Samotnou etnickou čistku považuje za projev genocidy. (Motyka, 2011: 450-457)

Tuto tezi podporuje tím, že genocida je například spáchána v momentu, kdy je etnická čistka motivována získáním území. Takové etnické čistky jsme mohli pozorovat například v Turecku, kde byli vyhlazováni Arméni, v Bosně a Hercegovině, kde byli hromadně vražděni bosenští muslimové nebo ve Rwandě. Tyto čistky Motyka nazývá genocidami, a volyňskou řež k těmto genocidám přirovnává. Ačkoliv v této knize Grzegorz Motyka označuje volyňskou řež nepřímou jako genocidu, zatím jen říká, že „volyňská a haličská řež jsou genocidními etnickými čistkami.“ (Tamtéž: 456) Ve své poslední knize *Wołyń 43* ale o volyňské řeži mluví přímo jako genocidě. Rozbor konstrukce volyňské řeže jako genocidy bude představen v následující části.

Jak bylo ukázáno v knize *Od rzezi Wołyńskiej do Akcji „Wisła“*, Motyka vytváří konstrukci událostí na Volyni jako genocidní čistky. Podle Motyky bylo cílem ukrajinských nacionalistů a OUN již v roce 1942 vysídlit všechno polské obyvatelstvo, případně likvidovat politicky či vojensky činné Poláky. Cílem bylo vytvořit etnicky homogenní stát, bez Židů a Poláků. Tato myšlenka byla podpořena i tím, že ukrajinští nacionalisté viděli, jak němečtí okupanti dokázali do roku 1942 vyhladit skoro celou židovskou populaci na Volyni. Z „Poláků okupantů“ se tak stali úhlavní političtí nepřátelé, jimž se mělo pohrozit smrtí, aby se vystěhovali mimo Volyň, a pokud neuposlechnou, fyzicky je likvidovat. Vzhledem k tomu, že Poláci nechtěli odejít ze svých domovů, začaly OUN a UPA jednat na základě rozkazu Dmytra Kljačivského tím nejhorším způsobem a začali provádět hromadné vraždění Poláků na Volyni. (Motyka, 2011: 123-134)

OUN a UPA byly podle Motyky sice motivovány k provedení etnické čistky masovým vražděním a vyhlazováním Židů nacisty, jejichž populace byla z většiny vyhlazena do roku 1942, ale ideologický základ genocidy polského obyvatelstva pozoruje Motyka již u Mychajla Kolodzinského, který je coby významný člen OUN Motykou spojován také s hnutím ustašovců. Kolodzinský se dostal ve 30. letech do internace na Liparských ostrovech, kde byli internováni taktéž ustašovci, a plnil roli výcvikového instruktora. Motyka tvrdí, že ustašovci a OUN se vzájemně inspirovali ve vytvoření strategie, jak ovládnout etnicky smíšená území, tj. genocidou. Osobnost Mychajla Kolodzinského je pro náš kontext důležitá, jelikož Motyka o něm mluví jako o myšlenkovém otci genocidy Poláků, který se inspiroval ustašovci a později aplikoval etnické čistky jako jeden z hlavních představitelů OUN. (Motyka, 2018: 29 a 139)

Od Kolodzinského také podle Motyky pochází projekt povstání proti Druhé polské republice a Sovětskému svazu. Oba tyto státy zahrnovaly území, které podle ukrajinských nacionalistů mělo patřit Ukrajině. Charakter povstání měl spočívat nejprve v selských bouřích, povstání měli provádět sedláci a rolníci z ukrajinských vesnic, až by dobyli jednotlivá města a vytvořili armádu. V této první fázi měl být konflikt záměrně co nejkrutější a měl skončit katastroficky buď pro Poláky a Rusy, nebo pro povstale Ukrajince. Krutost měla překvapit nepřátele a přimět je k útěku, vedle toho měla být zaměřena na civilisty. Cílem mělo být vést „zvírecký a nemilosrdný“ boj proti nepřátelským živlům – všem, kdo nejsou Ukrajinci nebo ukrajinští nacionalisté. V důsledku tak měl být změněn politický režim a nový ukrajinský stát měl být etnicky „očistěn“. V druhé fázi již mělo jít o souboj armád, a měly také skončit krutosti na civilních obyvatelích. Hlavní silou povstání ale měli být členové OUN, kteří měli být avantgardou v zabíjení Poláků a příslušníků jiných etnik. (Motyka, 2018: 29-33)

Plánované etnické čistky označuje Motyka termínem „protipolská akce“, jelikož takto podle něj nazývali členové OUN svůj plán vyhladit polské obyvatelstvo na Volyni. Na konci roku 1942 začali představitelé OUN-b (banderovci) uvažovat o ozbrojeném povstání proti Němcům, sovětským partyzánům a Polákům. Hlavním nepřítelem OUN byl Sovětský svaz. V roce 1942 však byli na Volyni a v Haliči přítomní nacisté a vést povstání proti nim by vyžadovalo bojovat v protinacistické koalici, tedy po boku SSSR. Proto se rozhodli začít povstání v těžce dostupném terénu Volyně. Zde organizovali banderovci útoky proti německé policii, sovětským partyzánům a současně zahájili vraždění polských civilistů, které podle Motyky označovali banderovci jako vysídlovací akce. Vysídlovací akce znamenaly, že Polákům a Židům bylo dáno ultimátum vystěhovat se pod pohrůžkou smrti. (Tamtéž: 40-44)

Členové OUN byli ovlivněni efektivitou sovětských a nacistických represí. Někteří ukrajinští nacionalisté byli svědky těchto zločinů a zde se masové vraždění naučili. Inspirovali se „zmizením“ (jak to popisuje Motyka) 150 až 200 000 Židů. Proto se muselo podle Motyky jevit ukrajinským nacionalistům reálné „odstranit“ také 350 000 Poláků (tolik jich podle Motyky žilo na Volyni před druhou světovou válkou). Dmytro Kljačivskij se proto rozhodl aktivovat plán Mychajla Kolodzinského provést řízené „selské povstání“. Kádrové jednotky UPA a zběhlí policisté vraždili Poláky sekerami, vidlemi, noži a dalšími zemědělskými nástroji. Chtěli tím vyvolat dojem, že proti Polákům povstali všichni Ukrajinci a přesvědčit Poláky, aby z Volyně uprchli. UPA také vytvářela pomocné oddíly a nutila skutečné sedláky, aby alespoň podpalovali stodoly a domy. (Tamtéž: 41-45)

Události na Volyni tudíž Motyka konstruuje jako nerovný vztah, kdy organizovaní a vycvičení příslušníci UPA a OUN hromadně vraždili nevinné civilní obyvatelstvo podle etnického klíče ve snaze vytvořit monoetnický stát. Ve skutečnosti nešlo o selské války, ale o řízenou genocidu polského obyvatelstva. V důsledku toho zahynulo podle Motykových počtů na Volyni 100 000 lidí na území obývaném minimálně 1,5 milionem Poláků a dalších 300 až 400 tisíc civilních občanů muselo uprchnout před UPA, aby si zachránilo život. Tyto události Motyka označuje jako „protipolskou akci“. Strůjcem akce zaměřené proti Polákům s cílem etnicky „vyčistit“ území Volyně a Haliče je Mychajlo Kolodzinskij a organizátory byly Dmytro Kljačivskij, alias Klym Savur, a Roman Šuchevyč, jinak známý jako Taras Čuprynka. Akce se tak dotkla až 30 % polského obyvatelstva na Volyni a v Haliči. (Motyka, 2018: 73)

Motyka tudíž cíl vyhladit polské obyvatelstvo na Volyni srovnává s genocidou Židů nebo hromadným vražděním, kdy v letech 1941-1943 nacisté vyhladověli k smrti dva až tři miliony sovětských zajatců. Protipolskou akci tedy Motyka počítá mezi evropské „malé genocidy“ a řadí ji vedle hromadného vraždění běloruského obyvatelstva německými policejními jednotkami nebo vraždění Srbů Chorvaty. Motyka v porovnání ukazuje, že nacisté vyhladili v Bělorusku 628 vesnic a říká, že co do počtu vesnic, dá se tento masakr srovnávat s počtem polských vesnic, které vyvraždili vojáci UPA. Zde je tedy vidět, jak Motyka vytváří konstrukci volyňského masakru jako genocidy a považuje volyňský masakr za zločin proti lidskosti v jeho nejhorší možné podobě. Analogií etnických čistek prováděných ukrajinskými nacionalisty a ustašovci tak Motyka chce vytvořit konstrukci volyňského masakru jako genocidy. (Tamtéž: 73-75)

V této souvislosti Motyka vytváří z volyňského masakru jeden z nejkrvavějších zločinů druhé světové války v dějinách Polska. Ukrajinští nacionalisté chtěli krutým způsobem vyhladit polské civilní obyvatelstvo, což prováděli také nacisté. Důležité je, že tuto historickou událost srovnává také s katyňským masakrem z roku 1940, při kterém zahynulo přes 20 000 převážně polských důstojníků a s potlačením Varšavského povstání, kde odhaduje počet obětí v prvních dnech povstání ve čtvrtích Wola a Ochota na 50 000. Vedle těchto dvou významných tragédií polských dějin vychází volyňský masakr jako jeden z největších masakrů, protože zahynulo 100 000 lidí, který se zapsal do polských dějin jako genocida proti Polákům. (Tamtéž: 75)

Přirovnáním genocidy Srbů prováděné Chorvaty v řadách ustašovců ke genocidě Poláků tedy Motyka vytváří z volyňského masakru zločin, který měl charakter cíleného vyhlazení polského obyvatelstva na daném teritoriu. Většina z 300 000 Srbů zemřela v koncentračních táborech nebo při hromadných popravách. Jen kvůli tomu, že Ukrajinci neměli vytvořený vlastní stát, nemohli masakry provádět centrálně jako v Chorvatsku. Nicméně Motyka nalézá několik

podobností. Obě hnutí vycházela z nacionalistického předpokladu, že stát má být etnicky homogenní. K tomu, aby tohoto cíle obě skupiny nacionalistů dosáhly, neváhaly použít krutých metod. Vyhlazování prováděly obě skupiny formou hromadných vraždění. Tyto zločiny byly v obou případech představovány jako zločiny vzešlé od neorganizovaných Ukrajinců či Chorvatů jako spontánní, a nikoliv pod vlivem OUN či ustašovců. Neorganizované pogromy jsou podle Motyky jen zástěrkou pro úmyslné vyhlazování příslušníků jiného etnika, vymyšlené chorvatskými a ukrajinskými nacionalisty. (Motyka, 2018: 167-169)

Události na Volyni jako druhá polsko-ukrajinská válka

Opačný názor na výklad dějin UPA ve 40. letech má historik Volodymyr Vjatrovyč. Ten zásadně odmítá, že by šlo o genocidu. Místo toho mluví o spontánním povstání ukrajinských sedláků (Vjatrovyč, 2020: 291-292) a o konfliktu jako o pokračování „první“ polsko-ukrajinské války z let 1918-1919, kde proti sobě bojovaly dvě armády, které však neútočily na civilisty.¹⁷ O první válce se tak vyjadřuje jako o „džentlemanské válce“. (Vjatrovyč, 2012: 47) Ovšem „druhá polsko-ukrajinská válka“, jak konflikt Vjatrovyč označuje, již měla oběti i na civilistech, Vjatrovyč ale zdůrazňuje, že oběti byly na obou stranách. Ve své knize však hovoří spíše o obětech ukrajinských než o polských. (Vjatrovyč, 2020: 287-325)

Podle Vjatrovyče šlo oficiálně o střet dvou armád Ukrajinské povstalecké armády a Zemské armády, která byla podřízená vládě v Londýně. Z tohoto pohledu se jeví Vjatrovyčovi konflikt jako legitimní střet Poláků a Ukrajinců. Jestliže polská Zemská armáda byla řízena exilovou vládou v Londýně, v případě Ukrajinské lidové republiky můžeme podle Vjatrovyče hovořit o existenci exilové vlády Ukrajinské lidové republiky vedené Andrijem Livyckým. Autor ale dodává, že ukrajinští nacionalisté, respektive UPA nebyli v tak těsném kontaktu s představiteli bývalého ukrajinského státu jako Zemská armáda s polskou vládou. (Vjatrovyč, 2020: 259) Argument se jeví problematický i v tom smyslu, že postavení exilové vlády Ukrajiny a Polska bylo nerovné a polská vláda byla formálně uznána západními spojenci jako nástupnická vláda dočasně okupovaného polského státu, zatímco ukrajinská vláda v exilu byla emigrantským uskupením, které se mohlo odkazovat pouze ke státnosti existující krátkodobě v efemérních válečných podmínkách.

Nicméně druhá polsko-ukrajinská válka je podle Vjatrovyče vyjádřením *války ve válce*. Byla to součást druhé světové války, kde proti sobě bojovaly nacistické Německo a Sovětský svaz. A souběžně s tím bojovala Ukrajinská povstalecká armáda s polskou Zemskou armádou a oddíly sovětských partyzánů. Válku mezi Sovětským svazem a nacistickým Německem na území západní Ukrajiny považuje (za využití pojmů ukrajinského historika Jaroslava Hrycaka) za „makroválku“ a válku mezi UPA a Zemskou armádou, eventuálně mezi UPA a partyzánskými jednotkami Sovětského svazu za „mikroválku“. Na Volyni proti sobě tedy bojovaly armády, které zastupovaly státní aktéry. (Vjatrovyč, 2012: 40)

Podle Vjatrovyče totiž jak UPA, tak Zemská armáda usilovaly o obnovení hranic, které byly vytyčeny před druhou světovou válkou. Zemská armáda usilovala o obnovení hranic Druhé polské republiky, na jejímž teritoriu také operovala (operovala tedy také na území, které po druhé světové válce bylo přiřknuto Bělorusku a Litvě) a UPA usilovala o obnovení státu, o nějž Ukrajinci přišli v polsko-ukrajinské válce v letech 1918-1919. (Vjatrovyč, 2012: 39-42) Tím,

¹⁷ Termín „druhá polsko-ukrajinská válka“ Vjatrovyč v knize *Ukrajinské 20. století* již nepoužívá, ale zachovává logiku sdělení z knihy *Druhá polsko-ukrajinská vojna*.

že AK působila v Haliči a na Volyni s cílem udržet toto území v rámci Druhé polské republiky po konci války, dostávala se do střetu o toto území s UPA, která jej usilovala začlenit do nové Ukrajiny. (Vjatrovyč, 2020: 314-315)

V tomto kontextu také Vjatrovyč odděluje zločiny a řádění různých ilegálních skupin od povstaleckého a osvobozeneckého boje UPA. Vjatrovyč zdůrazňuje, že UPA vedla válku proti Zemské armádě o území, které má připadnout vítězné straně, tak jak je tomu ve všech válkách, a považuje to za legitimní prostředek, i v kontextu toho, že mezi sebou v druhé světové válce bojovaly i jiné státy a velmoci. (Vjatrovyč, 2012: 40)

Jelikož polsko-ukrajinská válka v letech 1918-1919 skončila porážkou Ukrajinců, nesmířili se Ukrajinci s tímto stavem a usilovali o jeho zvrát v budoucnu. Jakmile nastala druhá světová válka, vznikla šance pro ukrajinské nacionalisty, aby mohli svůj plán na revizi hranic uskutečnit. Z tohoto pohledu tedy UPA měla za cíl obnovit nezávislost území, které považovala za teritorium Ukrajiny a získat pro Ukrajinu samostatnost. Vjatrovyč navíc chápe obě vojenská uskupení jako legální zástupce Polska a Ukrajiny. AK a UPA tedy autor vnímá jako oficiální představitele polského a ukrajinského státu, kteří mezi sebou vedli válku, i když Ukrajina nebyla mezinárodním společenstvím uznána jako stát, zatímco Druhá polská republika neprestala existovat ani po napadení Německem a SSSR (nicméně Vjatrovyč definuje válku jako válečný akt mezi státy nebo státy a nacionálně-osvobozeneckými hnutími) a jejich válku jako součást války na celém kontinentě. (Vjatrovyč, 2012: 33-39)

Tuto válku mezi armádami pak odlišuje od občanské války mezi Ukrajinci samotnými – banderovci (OUN-b) bojovali proti odlišným ideologickým směrům v Haliči a na Volyni, melnykovcům (OUN-m) a oddílům otamana Tarase Bulby na Volyni. Kromě toho mezi sebou bojovala jednotlivá křídla UPA (haličské a volyňské) o moc. Vedle toho pak také Vjatrovyč vymezuje řádění různých banditských skupin, hlavně v lesích na Volyni. (Vjatrovyč, 2012: 40-41)

Hlavním ukrajinským politickým rivalem OUN-b, z níž vzešla UPA, byly oddíly Tarase Bulby, které čítaly na 1 000 vojáků. Právě v kontrastu s Tarasem Borovcem, nazývaným také Tarasem Bulbou, který se chtěl stát ukrajinským atamanem a odkazoval na ukrajinskou tradici kozáckých sičí, Vjatrovyč posiluje pozici UPA jako jediné organizace, která měla strukturu a potenciál pro národně-osvobozovací válku s různými druhy nepřátel. Oddíly Tarase Bulby totiž později uzavřely dohodu o neutralitě s Němci a sovětskými partyzány, čímž se ztratil jejich význam pro získání ukrajinské nezávislosti. Taras Bulba se také vymezoval proti etnickým čistkám, které členové OUN začínali provádět proti Polákům. Později však v důsledku násilí ze strany OUN-b Taras Bulba rozpustil svoje oddíly, které byly posléze z velké části začleněny pod UPA. (Vjatrovyč, 2020: 258-273)

Anarchie roku 1943 a „selská válka“

Důvod, proč byl konflikt na Volyni a v Haliči tak krvavý a měl tolik obětí, podle Vjatrovyče spočívá v podmínkách, které vytvořily sovětská a německá armáda. Ohromné krutosti páchané nacisty a Sověty jak proti Polákům, tak proti Ukrajincům vytvořily prostředí, které ignorovalo „vojenská pravidla“ a pravidla, která zakazovala válečné zločiny a zabíjení civilistů. Povaha světového konfliktu tak podle Vjatrovyče zapříčinila, že i polsko-ukrajinská válka měla krutou povahu. (Vjatrovyč, 2020: 309-310)

Druhý důvod krutosti a velkých počtů obětí ale podle Vjatrovyče spočívá také v tom, že zejména na jaře a v létě roku 1943 byly na západní Ukrajině velmi aktivní parakriminální a parapolitické skupiny, které nebyly kontrolované žádnými politickými uskupeními. V tomto anarchickém prostředí tak působily různé jednotky, které měly všelijaké politické a materiální cíle. Když tyto ozbrojené skupiny přepadávaly civilní obyvatele v polských a ukrajinských vesnicích, často nerozlišovaly mezi etnicitou. Ozbrojené loupeže tak měly za následek vraždění různých národností a jak tvrdí Vjatrovyč, nezáleželo, zda byl přepadený Ukrajinec, Polák, Žid anebo Čech. (Vjatrovyč, 2020: 287-288) Vjatrovyč tak vytváří konstrukci neorganizovaných skupin, které z velké části mohou za krutosti a válečné zločiny na Volyni. UPA je tak vedle takovýchto banditů zkonstruována jako organizace, které jde o vyšší cíle – obnovení ukrajinského nezávislého státu a která neměla za cíl hromadné vraždění civilního obyvatelstva.

Proto vytváří konstrukci *špatných* aktérů, kterými jsou skupiny „zelenovců“ a „sekerníků“. Jejich zločiny pak podle Vjatrovyče sovětský diskurz připisoval politickým a nacionalistickým formacím z Ukrajiny a Polska – tedy Zemské armádě a Ukrajinské povstalecké armádě, čímž došlo k očernění UPA a Zemské armády jako hlavním pachatelům válečných zločinů na Volyni. Zelenovci a sekerníci páchali odporné zločiny, různými krutými způsoby zabíjeli nevinné rolníky a často demonstrativně vystavovali mrtvá těla svých obětí nebo jejich části. Zelenovci byli většinou osoby, které odmítaly vstoupit do Rudé armády, pracovaly pro německou špiónáž a měly ničit sovětské politické funkcionáře, kolchozníky a Židy na území západní Ukrajiny. Sekerníky tvořily skupiny vesnických kulaků, které zabíjely a okrádaly většinou polské civilisty. Obě skupiny byly nacionalistické a složené z Ukrajinců, bojovaly také proti Němcům a sovětským partyzánům. Vjatrovyč jim připisuje vinu za eskalaci konfliktu a válečné zločiny na Volyni. (Tamtéž: 287-291)

Posledním důvodem, proč měl polsko-ukrajinský konflikt tolik civilních obětí, je podle Vjatrovyče fakt, že polsko-ukrajinská válka měla charakter selské války. Její nejhorší období trvalo od jara do podzimu roku 1943, kdy bylo nejvíce obětí. Tato selská válka se projevovala jako sedlácké povstání, jehož hlavními aktéry i oběťmi se stali běžní civilisté: „Vesnice proti vesnici, s vidlemi, kosami, sekerami – nebylo žádné rozdělení na civilisty a bojující strany.“ (Vjatrovyč, 2020: 310) Bojovali mezi sebou civilisté z jedné vesnice proti civilistům z druhé vesnice. V selských válkách se nerozlišovalo na ty, kdo bojují jako vojáci, a na ty, kdo jsou civilisté. Oběť a agresor mohl být kdokoliv. (Tamtéž)

Vjatrovyč tedy tvrdí, že volyňská řež je vlastně konfliktem volyňských rolníků a sedláků. A dodává, že pro tuto oblast jsou selské války charakteristické i v minulosti. Odkazuje na historika Bohdana Hudě, a říká, že pro selské války je typická ohromná krutost konfliktu. Jako zbraně je používáno zemědělské náčiní – sekery, vidle nebo kosy, což surovost zabíjení zintenzivňuje. Selské války podle Vjatrovyče mohou být pro míru krutosti spojovány se srbsko-chorvatskými masakry během druhé světové války. Pro ukrajinsko-polský konflikt však nalézají ještě další analogii – tu shledává v selském povstání z roku 1846, které je označováno jako haličská řež (*halycka rabacija*). V tomto povstání zabili polští rolníci na Tarnówsku přes dva tisíce statkářů i s jejich rodinami, také Poláky. (Vjatrovyč, 2020: 291-292) Volodymyr Vjatrovyč tudíž na ilustraci selských válek před méně než sto lety od konfliktu na Volyni vytváří konstrukci volyňského masakru jako další selské války v této oblasti.

V této souvislosti Vjatrovyč konstruuje selskou válku jako spontánní akci Ukrajinců a Poláků. Zdůrazňuje, že nebyly organizovány Zemskou armádou nebo UPA. Podle Vjatrovyče sice UPA

později pronikla mezi neorganizované obyvatelstvo, ale konflikt mezi civilisty se jí zastavit nepodařilo. (Vjatrovyč, 2020: 310) Selské války totiž podle Vjatrovyče byly způsobeny reakcí na útlak Druhé polské republiky na ukrajinském obyvatelstvu. Ukrajinci totiž podle autora měli v čerstvé paměti potlačování a ničení kulturních institucí ukrajinského obyvatelstva v Chełmsku. Za celou meziválečnou dobu bylo v Polsku spáleno nebo rozebráno 163 pravoslavných kostelů. Největší intenzitu nabralo ničení v Chełmsku v roce 1938, kdy bylo za necelé tři měsíce zlikvidováno 91 cerkví. Tudíž kvůli tomu, že byla prosazována polská kultura na úkor ukrajinské, nebylo nesnadné ztotožnit příslušníky polského národa s národnostním útlakem Ukrajinců. Výsledkem toho se rozšířil konflikt na Volyni a získal charakter selské války Ukrajinců s Poláky. (Vjatrovyč, 2012: 86)

Časové a prostorové vymezení polsko-ukrajinského konfliktu

Časové a prostorové vymezení v díle Grzegorze Motyka

V této části je cílem analyzovat, jak konstruuje Motyka a Vjatrovyč časové a prostorové vymezení ukrajinsko-polského konfliktu. Grzegorz Motyka vymezuje časové období polsko-ukrajinského konfliktu jen jako události volyňského masakru. Je ale zajímavé, že konflikt mezi Ukrajinci a Poláky pozoruje v knize *Od rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła“* i po skončení druhé světové války. V jeho poslední knize *Wołyń 43* ale již o akci „Visla“ a vysídlení Ukrajinců nemluví a nevzpomíná na ni ani při pokusu bilancovat současné polsko-ukrajinské vztahy. (Motyka, 2018)

Motyka rozděluje polsko-ukrajinský konflikt v knize *Od rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła“* na dvě fáze. První fáze je datována mezi roky 1943 a 1945 a týká se etnického vyhlazování Poláků jednotkami OUN a UPA za cílem získání území, které budou obývat jen Ukrajinci. Druhou fází konfliktu datuje Motyka mezi roky 1944 až 1947. Tato fáze je charakteristická vysídlováním Poláků a Ukrajinců a končí provedením akce „Visla“, kdy již bylo vysídleno všechno ukrajinské obyvatelstvo z Polské lidové republiky. V Polsku byly taktéž rozprášeny jednotky OUN a UPA. (Motyka, 2011: 446)

První fázi polsko-ukrajinského konfliktu umísťuje do prostoru Volyně (Tamtéž), ale také do prostoru Lublinského vojvodství, kde se mělo taktéž odehrát krveprolití mezi Poláky a Ukrajinci (Motyka, 2018: 110-111), především ale situuje konflikt na území Volyně a Haliče, kde podle Motyka nabraly etnické čistky největšího rozměru a kde zemřelo 100 000 Poláků vinou UPA a OUN v „protipolské akci“ v období mezi 9. únorem 1943 a 18. květnem 1945. Nejbrutálněji a nejintenzivněji se masakr projevil na Volyni v roce 1943, proto také Motyka pojmenoval druhou knihu *Wołyń 43*. Volyňský masakr charakterizuje Motyka jako „jeden z nejkrvavějších zločinů na civilním obyvatelstvu v období druhé světové války, jež spáchali – a to je důležité – členové neoficiálního partyzánského útvaru (UPA, pozn. aut.).“ (Tamtéž: 73)

Výše zmíněná periodizace ukazuje, kdy je podle Motyka důležité hovořit o ukrajinsko-polském konfliktu. Počátek Volyňského masakru ale datuje Motyka již před období druhé světové války, do doby, kdy se ukrajinští nacionalisté rozhodli provést na Volyni etnické čistky. Pro vyhlazení obyvatel polského národa se ukrajinští nacionalisté rozhodli po konzultacích mezi Milem Budakem, ustašovským ideologem, a Mychajlem Kolodzinským. Motyka je přesvědčen, že tyto

plány vznikly právě v době internace ustašovců a několika členů OUN, protože se mezi sebou pravděpodobně radili o svých plánech. Plán na vyhlazení jiného etnika podle Motyky vytvořili ustašovci v roce 1936. Pokud tedy byli ukrajinští nacionalisté z OUN ovlivněni hnutím ustašovců a jejich plánem na genocidu Srbů, měli bychom považovat za počátek děje ukrajinsko-polského konfliktu již internaci Mychajla Kolodzinského. (Motyka, 2018: 139-141)

Časové a prostorové vymezení v díle Volodymyra Vjatrovyče

Otázka týkající se časového a prostorového vymezení polsko-ukrajinského konfliktu je velmi zajímavá, pokud porovnáváme, jak tato vymezení konstruuji oba autoři. Oběma totiž slouží toto vymezení pro určení charakteru událostí na Volyni, aby posléze oba autoři mohli interpretovat obě události naprosto odlišným způsobem – Motyka jako genocidu spáchanou UPA a OUN, Vjatrovyč jako druhou polsko-ukrajinskou válku mezi UPA a AK a selskou válku mezi ukrajinskými a polskými civilisty.

S Grzegorzem Motykou se Vjatrovyč shoduje na době ukončení polsko-ukrajinského konfliktu. Tím je akce „Visla“ roce 1947. Co se týče prostoru Volyně a Haliče, má Vjatrovyč odlišnou periodizaci konfliktu. První období konfliktu začíná na Volyni na jaře roku 1943 a končí v témže roce na podzim. Tato epizoda konfliktu podle Vjatrovyče nabrala podobu selské války, která nebyla kontrolovaná ukrajinským a polským podzemím, a možná také proto byla nejkrutější a měla nejvíce obětí. Na území Haliče byla taktéž selská válka, která se sem přesunula z Volyně. Trvala od roku 1943 do roku 1944. Třetí období situuje Vjatrovyč do doby po konci druhé světové války, kdy se konflikt mezi Poláky a Ukrajinci odehrával na území nově vzniklé Polské lidové republiky. Zde byl tento konflikt ukončen právě násilným vysídlením Ukrajinců do sovětské Ukrajiny nebo přesídlením v rámci Polska. (Vjatrovyč, 2020: 310-313)

Opravdový začátek konfliktu mezi Ukrajinci a Poláky ale podle Vjatrovyče musíme hledat v delším období než je druhá světová válka: „Ozbrojený boj mezi velmocemi vytvořil předpoklady k tomu, aby se Poláci a Ukrajinci pokusili vyřešit vlastní mnohaleté (ne-li mnohasetleté) neshody za pomoci zbraní, a vyprovokoval vznik lokální války, která probíhala během války světové.“ (Tamtéž: 310) Vjatrovyč tím odkazuje na společnou polskou a ukrajinskou historii plnou vzájemných válek mezi Polskou republikou a ukrajinským hetmanátem a různá selská povstání, která byla v historii Polska a Ukrajiny běžná. Konflikt mezi Ukrajinci a Poláky tak je podle Vjatrovyče velmi starý a světová válka umožnila, aby se znovu obnovil.

Zajímavé u Vjatrovyče je, že v knize z roku 2012 *Druhá polsko-ukrajinská vijna* určuje jako začátek konfliktu mezi Poláky a Ukrajinci během druhé světové války střety v Chełmu a Podlesí, které začínají v roce 1942 vražděním Ukrajinců. Tento prostor a rok avšak vůbec nezmiňuje ve své knize z roku 2020 *Ukrajinské 20. století*. Přitom právě zde spatřuje Vjatrovyč základ konfliktu mezi ukrajinskými a polskými civilisty. Ukrajinští obyvatelé vesnic a pravoslavní duchovní se stávali již od roku 1941 cílem útoků na vesnice a od roku 1942 terčem masového vraždění. Toto vraždění mělo podle Vjatrovyče protiukrajinský charakter a původ v etnické a kulturní odlišnosti Ukrajinců. (Vjatrovyč, 2012: 88-94)

Dosud mluvil Vjatrovyč o konfliktu mezi ukrajinskými a polskými civilisty, pokud jde o válku mezi UPA a Zemskou armádou, začíná již v roce 1918 válkou mezi Západoukrajinskou lidovou republikou a Druhou polskou republikou. (Vjatrovyč, 2020: 46-50) Tuto válku již zmiňuje v obou svých knihách. Neúspěch této války měl za následek vznik ozbrojeného hnutí

ukrajinských nacionalistů, které se projevilo druhou polsko-ukrajinskou válkou v období druhé světové války, o čemž bude pojednáno v jiných částech této kapitoly. (Tamtéž: 42-61)

UPA, Zemská armáda a další aktéři

V této části je cílem analyzovat, jak polský a ukrajinský historický diskurz konstruuje aktéry událostí na Volyni. Jaké charakteristiky jsou připisovány Zemské armádě, Ukrajinské povstalecké armádě a Organizaci ukrajinských nacionalistů. Koho jednotlivé diskurzy označují za zločince a koho za hrdiny? V neposlední řadě je snahou analýzy určit další aktéry, kteří měli jako třetí strana vliv na děj a charakter formování událostí a jejich aktérů, které se staly ve 40. letech na západní Ukrajině a v Polsku.

UPA a Zemská armáda podle Grzegorze Motyky

Z předchozí části vychází poznatek, že Grzegorz Motyka konstruuje volyňský masakr jako genocidu s cílem vyhladit polské obyvatelstvo, pokud nebude chtít odejít z Volyně a Haliče. Aktéři těchto událostí – UPA a OUN – jsou v jeho historické konstrukci na Volyni viděni jako nedemokratická organizace partyzánů, kteří měli za cíl vyhladit nevinné obyvatelstvo kvůli dosažení politického cíle – etnicky homogenního státu. OUN, respektive organizace UPA, která z OUN vznikla, jsou viděny jen v tomto duchu.

V případě Zemské armády je Motykovo hodnocení dvojaké. V roce 2001, kdy chápal vzájemné vraždění mezi Poláky a Ukrajinci jako vinu Poláků i Ukrajinců, však nevinil z vraždění ukrajinských obyvatel Zemskou armádu. Podle Motyky by nemělo zapadnout, že v letech 1943-1948 zemřelo vinou Poláků 15 až 20 tisíc ukrajinských civilistů. 10 až 12 tisíc Ukrajinců zemřelo na území dnešního Polska a 3 až 8 tisíc Ukrajinců zemřelo na Volyni a v Haliči. Ačkoliv Motyka říká, že vraždění Ukrajinců nebylo výsledkem pouze bezprostřední odvety, ale i agrese Poláků, nedošlo by k tomuto zabíjení, pokud by UPA nerozpoutala „protipolskou akci“. (Motyka, 2002: 85)

V roce 2016 již ale klade vinu za vraždění polských civilistů také Zemské armádě. Nepochybně i AK vydala rozkazy k zabíjení polských civilistů, ovšem tvrdí, že hlavní podíl na zabíjení Ukrajinců mají hlavně komunistické složky, které po roce 1945 do roku 1947 zavraždily většinu ukrajinských obětí. Motyka ale odmítá, že by povaha činů Zemské armády byla srovnatelná s činy UPA. Motyka uznává, že i mezi zabíjenými Ukrajinci byly ženy a děti. Autor odsuzuje vraždění civilistů prováděné AK a Selskými bataliony¹⁸ a zdůrazňuje, že oběťmi byli nevinní lidé. Zároveň ale odmítá, že by činy Zemské armády mohly mít povahu genocidy ukrajinského národa. (Motyka, 2018: 106-111)

Motykův argument spočívá v tom, že akce Zemské armády byly „pouhou reakcí“ na zločiny páchané na Polácích s cílem zastrašit Ukrajince a zastavit útoky proti Polákům. Podle Motyky nelze srovnávat v tomto ohledu UPA a AK, protože UPA prováděla genocidní čistku, kdy chtěla zabít každého příslušníka polského národa, který nechtěl opustit svoji rodnou zem – Volyň nebo Halič. Zemské armádě podle Motyky rozhodně nešlo o vyhlazení celé ukrajinské populace na

¹⁸ Selské bataliony, v polštině *Bataliony Chłopskie*, byly partyzánské jednotky. Jejimi příslušníky byli většinou sedláci. Toto uskupení úzce spolupracovalo se Zemskou armádou v odbojové činnosti. V roce 1944 měla organizace 160 000 členů.

Volyni, i když také AK vraždila ženy a děti. Zemská armáda sice měla na svědomí několik zločinů genocidní povahy, ale kvůli omezeným silám nebyly nikdy etnické čistky za účelem deukrajinizace Volyně realizovány. I přes to, že velitel AK Tadeusz Komorowski vydal rozkaz k „násilným odvetným opatřením“, nebylo cílem Zemské armády vyhladit ukrajinské etnikum. Srovnávání AK a UPA je tak z pohledu charakteru zločinů UPA podle Motyky vůči AK nespravedlivé. (Tamtéž)

Zemskou armádu přes její odvetné akce Motyka vnímá pozitivně. Svědčí o tom i Motykův důraz na soubor vnitřních norem, kterými se muselo polské podzemní hnutí řídit, a které pro odbojové hnutí bylo závazné. Kvůli tomu byly zřízeny i civilní a vojenské soudy. Zemská armáda tak musela jednat podle práva. Jejím úkolem coby součásti polského podzemního hnutí bylo udržet disciplínu mezi obyvatelstvem Druhé polské republiky, jelikož polské podzemí se řídilo právními předpisy z roku 1939. Kromě toho se Zemská armáda podílela na sabotážích a atentátech na představitele německé okupační moci. Jejím hlavním úkolem bylo připravovat povstání proti nacistickému režimu a provádět špionáž ve prospěch polské exilové vlády a spojenců Polska. (Motyka, 2018: 84-85)

Zemská armáda vynucovala loajalitu k Druhé polské republice a popravovala Poláky, které považovala za občany polského podzemního státu, za porušování právních předpisů. Ačkoliv jejím hlavním cílem bylo bojovat s nacisty a připravovat povstání proti nim, situace druhé světové války, kdy čím dál více Poláků bylo ohrožováno na životě nacisty, nutila Zemskou armádu proměnit charakter její činnosti a ochraňovat polské obyvatelstvo. Nacisté vraždili masově Poláky a Zemská armáda se posléze rozhodla reagovat odvetami, které měly stejnou podobu jako akce nacistů. Jelikož právní nařízení polského podzemního státu se týkala všech občanů Druhé polské republiky, museli je dodržovat také Ukrajinci či Litevci. (Tamtéž: 86-90)

V Litvě například podle Motyky litevští nacionalisté kolaborující s nacisty provedli holokaust Židů. Polská vláda se obávala, že vraždění se nyní obrátí na Poláky. Proto když se takové případy staly, Zemská armáda vždy rázně reagovala a zabíjela v odvetě Litevce, aby odstrašila litevské nacionalisty od dalších pokusů vraždit polské civilisty. Charakter odvetných akcí AK tudíž Motyka popisuje jako z hlediska AK nutnou odplatu proti „polským občanům“, kteří v podstatě porušili právní předpisy Druhé polské republiky tím, že vraždili své spoluobčany polské národnosti. Pokud Zemská armáda vystupovala rázně proti vlastním občanům polského etnika, cítila se být oprávněná jednat stejně i vůči národnostním menšinám. I u nich totiž považovali Poláci za povinné, aby dodržovali loajalitu k podzemnímu polskému státu. Podle Motyky představitelé Zemské armády nereflektovali legitimitu národní emancipace Ukrajinců a pokládali je za „zrádce“, přičemž odmítli legitimitu jiného než polského vlastenectví a neloajalitu vůči polskému státu. (Tamtéž)

Proto také pokud Zemská armáda prováděla odvetné akce proti ukrajinským nacionalistům či ukrajinským civilním obyvatelům, prováděla je jako prevenci před eskalací násilí ze strany ukrajinského obyvatelstva a jako „odvetu“ za zločiny, které iniciovala UPA. Zpočátku představitelé polského odboje nebrali vážně zprávy o tom, že by OUN a UPA dokázaly vybudovat tak rozsáhlou síť, která by byla schopna rozsáhlých etnických čistek, později ale pochopili, že UPA skutečně usiluje o vyhlazení polského obyvatelstva na Volyni. Motyka uvádí citát, který dokumentuje činnost UPA: „*Ozbrojené bandy a oddíly UPA útočily na polské vsi a vyvražďovaly a likvidovaly zde veškeré obyvatelstvo – muže, ženy i děti. Těmito svými aktivitami usilují o exterminaci polského obyvatelstva z daného území.*“ (Tamtéž: 92)

V roce 1943 proto vznikly partyzánské oddíly Zemské armády na Volyni, které již v roce 1944 etnické čistky UPA dokázaly zbrzdit. V lednu 1944 byla vytvořena 27. volyňská divize pěchoty Zemské armády a byla spuštěna akce Bouře, která měla za cíl zlikvidovat další možné útoky na Poláky. Řádění UPA bylo opětováno brutálními útoky Zemské armády a oběťmi se stali všichni obyvatelé včetně žen a dětí. Motyka tyto odvetné činy neospravedlňuje, ale dává je do kontextu s genocidou proti polskému obyvatelstvu vedenou UPA. A zatímco výsledkem etnických čistek UPA je 100 000 mrtvých, počet obětí odvetných akcí AK Motyka odhaduje na maximálně 2 000. (Motyka, 2018: 94)

Vojáky Zemské armády tedy Motyka konstruuje jako obránce polského obyvatelstva, kteří se snažili zabránit UPA v teroru a etnických čistkách polských obyvatel. AK vzhledem k počtu ukrajinských obětí nemůže být považována za ekvivalent Ukrajinské povstalecké armády, jelikož jí nešlo o vyhlazení ukrajinského obyvatelstva. Její mise spočívala spíše v udržení pořádku a zamezení další eskalace násilí. Činnost Zemské armády vyplývala také z odpovědnosti vůči exilové vládě Druhé polské republiky, kdy měla udržovat pořádek a disciplínu polských občanů. Většina zavražděných Ukrajinců navíc nezemřela rukama vojáků AK. Motyka tedy konstruuje roli Zemské armády jako pozitivního aktéra v událostech zvaných jako volyňský masakr.

Aktérem, kterého Motyka konstruuje jako zodpovědného za velkou část vraždění ukrajinských civilistů, jsou jiné polské organizace, avšak nezávislé na AK nebo na polské exilové vládě. Naopak Zemská armáda vystupuje v Motykově konstrukci jako aktér, který často bojoval proti „národovcům“, kteří se se Zemskou armádou lišili v názoru na vztah Polska k etnickým menšinám. Národovci totiž chtěli provádět etnické čistky, podobné těm, které prováděli vojáci UPA. Kdyby AK proti těmto skupinám nezasahovala, byly by počty obětí mnohem větší a aktivita AK je také důvod, proč ke genocidě na ukrajinské obyvatelstvo nedošlo. Tyto skupiny podle Motyky dopustily masového vraždění. Jejich rukou zemřely stovky Ukrajinců. Motyka avšak neříká, že tyto skupiny mají na svědomí všechny ukrajinské oběti. Mezi národovecké skupiny patří hlavně Národní ozbrojené síly, jejich radikální část Národně-radikální tábor, a Národní vojenská organizace – Národní vojenský svaz. (Motyka, 2018: 102-104)

Ze stejného důvodu, kvůli zamezení etnických čistek, bojovala Zemská armáda také s UPA a OUN. Kromě toho, že UPA je podle Motyky pachatelem genocidy polského obyvatelstva Volyně a Haliče, konstruuje Motyka OUN a UPA také jako teroristickou organizaci, která páchala atentáty na představitele polského státu ve 20. a 30. letech a později i na ideové protivníky OUN, které tato organizace považovala za „kolaboranty“ polského režimu. Z rozkazu Stepana Bandery byly spáchány atentáty na ministra vnitra Bronisława Pierackého a ředitele ukrajinského gymnázia Ivana Babije. Roman Šuchevyč spáchal atentát na Lvovskou veřejnou osobnost Stanisława Sobińskiego, později dohlížel na atentát na poslance Tadeusze Hołowka, jenž byl známý politikou spolupráce mezi Ukrajinci a Poláky. Tyto teroristické útoky měly podle Grzegorza Motyky svůj původ v ideologii integrálního nacionalismu, vytvořené Dmytrem Doncovem. Nelze je chápat jako legitimní politický prostředek, ale jako projev zločinné ideologie, jež usilovala o etnickou jednotu ve státě určeném jen pro příslušníky ukrajinského národa. (Motyka, 2018: 23-25)

Podle Motyky byla OUN, respektive UPA nedemokratickou autoritářskou organizací. O Stepanu Banderovi tvrdí, že „jen s nedůvěrou akceptoval názorový vývoj části členů, kteří v průběhu války postupně začali přijímat demokratické hodnoty.“ (Motyka, 2018: 127) UPA

byla podle Motyky organizací, která vyžadovala od svých členů poslušnost, disciplínu a především oddanost moci a kultu Stepana Bandery. Ideologie ukrajinských nacionalistů spočívala ve vizi autoritářského státu, který má být řízen jednou politickou stranou a v němž má žít jen jeden národ. Ukrajinský integrální nacionalismus se také podle Motyky projevoval imperiálními náladami a odmítavým postojem vůči etnickým menšinám, což se nakonec projevilo v etnických čistkách vůči polskému obyvatelstvu v roce 1943 na Volyni. Proto podle Motyky nemůžeme srovnávat UPA s AK, protože Zemská armáda měla nadstranický charakter a byla čistě vojenská organizace odvislá od exilové vlády v Londýně, která byla složená z několika demokratických stran. (Motyka, 2018: 132-134)

Ukrajinská povstalecká armáda by měla být podle Motyky naopak srovnávána s hnutím ustašovců. Touto analogií Motyka konstruuje UPA jako zločineckou organizaci, protože ustašovci byli proslulí krutostí a genocidou Srbů. Obě organizace, jak ustašovci, tak OUN, která se transformovala do UPA (kterou v zásadě vnímá Motyka jako centralistickou a jednotnou organizaci) v roce 1943, měly podobný vývoj a podle Motyky docházelo mezi chorvatskými nacionalisty a nacionalisty ukrajinskými, konkrétně Mychajlem Kolodzinským, k výměně zkušeností a společnému hodnocení plánu na vyhlazení Srbů a Poláků. Obě hnutí měla společné také to, že se ukrajinský a chorvatský národ nenacházely ve vlastním státě, ale ve státech, kde dominovaly jiné národy, ty, které se měly stát terčem genocidy. Genocida se tudíž měla stát řešením pro budování etnicky monolitického státu, čímž je podle Motyky UPA zločinecká organizace a její zločinnost vychází z nenávistné ideologie integrálního nacionalismu. (Motyka, 2018: 135-139)

UPA jako národně-osvobozenecká armáda podle Vjatrovyče

Ukrajinský historik Volodymyr Vjatrovyč konstruuje aktéry volyňského masakru UPA a AK jako dvě armády, které proti sobě bojovaly o získání nezávislosti území, které považovaly buď za polské v případě AK, nebo ukrajinské v případě UPA. Z ukrajinského pohledu šlo o válku národně-osvobozeneckou, protože územní suverenitu západní Ukrajina ztratila ve válce s Polskem v letech 1918-1919. Pro Ukrajince je tudíž Ukrajinská povstalecká armáda armádou, která bojuje proti polskému státu za nezávislost. (Vjatrovyč, 2012: 41)

Národně-osvobozenecký boj však nezapočala UPA, ale její předchůdci OUN a Ukrajinská vojenská organizace (UVO).¹⁹ UVO položilo základ pro vznik ukrajinského osvobozeneckého hnutí, které navazovalo na neúspěšnou válku Západoukrajinské lidové republiky s Druhou polskou republikou. Jelikož se jednalo o pokračování války, měla UVO charakter vojenské organizace. UVO zakládali veteráni polsko-ukrajinské války, kteří byli nespokojení s tím, že Symon Petljura uzavřel mír s Polskem (Vjatrovyč, 2012: 50)

To také vysvětluje, proč ukrajinské osvobozenecké hnutí bylo ozbrojené hnutí. Z tohoto pohledu Vjatrovyč utváří z UPA a celého ukrajinského nacionalistického hnutí bojovníka za svobodu a obnovení ukrajinské nezávislosti. Jelikož toto hnutí mělo vojenský charakter, ospravedlňuje to jeho prostředky, které měly formu násilí. Vjatrovyč tedy konstruuje UVO, respektive UPA jako aktéra, který legitimně bojuje proti nepříteli, jímž je polský stát a jeho političtí představitelé. Proto ani podle Vjatrovyče nemůžeme ukrajinskému ozbrojenému hnutí vyčítat jeho hierarchickou povahu, protože v ilegální vojenské organizaci nelze udržovat podmínky pro rozvoj vnitřní demokracie: „Za několik desítek let někteří odborníci označí

¹⁹ V ukrajinštině „Ukrajinska vijskova orhanizacija“

militarismus, antidemokratismus, revoluční zápal za podstatné znaky fašismu a budou se snažit naroubovat tento termín na ilegální osvobozenécké organizace.“ (Vjatrovyč, 2020: 41) Vjatrovyčova konstrukce tedy spočívá na charakterizování OUN a UPA jako aktérů, jejichž cílem nejsou antidemokratické hodnoty, ale získání nezávislosti. (Tamtéž: 41-42)

UVO ve dvacátých letech procházelo vnitřní krizí a spory. Dlouhou dobu bylo jen vojenskou ilegální organizací, jejímž cílem bylo bojovat a revidovat výsledky války s Polskem a bolševiky. Později se ale proměňoval její charakter a začal hrát roli politický směr organizace. Stály tak proti sobě dva názory, jak vést válku s Polskem. Křídlo kolem Jevhena Petruševyče chtělo bojovat s Poláky s pomocí Sovětů, druhé křídlo, reprezentované Jevhenem Konovalcem, tuto strategii kategoricky odmítalo. Zástupci Petruševyčova křídla z UVO odešli, naopak Konovalcovo křídlo posílila nová generace – synové nacionalistů, kteří bojovali ve válce s Polskem. Tuto generaci reprezentuje Stepan Bandera, Roman Šuchevyč nebo Jaroslav Stecko. Tato nová generace posléze proměnila UVO v OUN. Organizace ukrajinských nacionalistů již nebyla vojenská, ale vojensko-politická organizace, která vytvořila politický program založený na ideologii nacionalismu. (Vjatrovyč, 2020: 59-61)

Proto je podle Vjatrovyče legitimní a v dějinách jiných států naprosto běžné, že ukrajinští nacionalisté bojovali proti polskému státu různými a různě dostupnými prostředky. Polskou vládu Ukrajinci považovali za okupační. Polská vláda a bývalá vláda Západoukrajinské lidové republiky zároveň znemožnily mírem z roku 1919 bojovat ukrajinským vlastencům přesvědčeným o potřebě vést dále válku s Polskem, a proto spočíval charakter boje proti polskému státu v ojedinělých útocích na jeho představitele. Představitelé UVO či OUN proto využívali teroristických útoků k propagaci myšlenky získat zpět státní suverenitu a začít opět válku s Polskem, až to bude možné. Vjatrovyč tedy konstruuje teroristické útoky ukrajinských nacionalistů na vládní představitele Polska jako legitimní politický čin, který představoval válku za nezávislost. Dodává, že války za nezávislost v jiných zemích začínaly taktéž teroristickými útoky – například Židé, Irové nebo Poláci používali tyto instrumenty pro svůj osvobozenécký boj. (Tamtéž: 41-43)

Cílem OUN a UVO podle Vjatrovyče bylo vyvolat povstání po vzoru povstání v Irsku proti polské okupační moci. Zajímavé na Vjatrovyčově přístupu je, že staví aktivity ukrajinských nacionalistů vedle národně-osvobozenéckých aktivit irských nacionalistů. Ukrajinci se měli inspirovat vítězstvím boje Irů, jelikož v Irsku, jak říká Vjatrovyč, skutečně přinesla povstalecká válka vítězství a pro ukrajinské hnutí bylo vítězství Irů motivací vést osvobozenécký boj taktéž v Haliči a na Volyni. (Vjatrovyč, 2020: 56-58)

Vjatrovyč konstruuje OUN a UVO jako organizace založené na válečném charakteru, které bojovaly proti okupaci a jejich nepřitelem byl okupační polský stát, nikoliv polský národ. Autor zdůrazňuje, že ukrajinští nacionalisté bojovali proti polskému režimu: „Ukrajinský národ bojuje s Poláky za právo být pánem ve své rodné zemi a sám si vládnout ve vlastním ukrajinském státě.“ (Vjatrovyč, 2012: 51) Podle Vjatrovyče tedy ukrajinští nacionalisté neměli v plánu zabít Poláky pro jejich etnicitu, ale pro jejich postavení ve státních institucích nebo pro jejich snahu asimilovat Ukrajince s Poláky. (Tamtéž)

Protirežimní charakter ukrajinského osvobozenéckého boje dokazuje tento citát z kongresu OUN v roce 1929 ve Vídni: „Organizace ukrajinských nacionalistů, která má za cíl vytvořit

nezávislý jednotný ukrajinský lidový²⁰ stát, usiluje o úplné odstranění všech okupantů z ukrajinských zemí (...) a navrhuje spolupráci s historickými vrahy Ukrajiny.“ (Vjatrovyč, 2012: 50) Vjatrovyč interpretuje boj proti Polákům jako boj proti představitelům polské okupace, nikoliv proti Polákům kvůli jejich etnicitě a charakterizuje boj ukrajinských nacionalistů v intencích boje proti nepřátelskému režimu. Tento boj neměl jen ozbrojenou formu, ale také formu osvěty Ukrajinců, aby nepodléhali polonizaci vedené polskou vládou. Podle OUN usilovala vláda Polska o asimilaci ukrajinského obyvatelstva. (Tamtéž: 50-56)

Nepřítelem ukrajinských nacionalistů nebyli jen Poláci, ale také bolševici, protože území nárokové ukrajinskými nacionalisty bylo podle jejich chápání okupováno Druhou polskou republikou a Sovětským svazem. Protipolské a protisovětské nálady ukrajinských nacionalistů nebyly způsobené jen prohranou válkou, ale v případě Polska také vnímanou zradou ze strany Poláků. Ukrajínští nacionalisté reprezentovaní Symonem Petljurou a Jevhenem Konovalem bojovali po boku Poláků proti Sovětskému svazu, společně dobyli ukrajinské území, aby jej posléze ztratili. Když polsko-ukrajinské jednotky odrazily útok na Varšavu, cítili se Ukrajinci zrazeni v tom, že Polsko a Sovětský svaz uzavřely mír a Ukrajinu si rozdělily mezi sebe. Ukrajínští nacionalisté to chápali jako přerušení podpory pro územní aspirace Ukrajinců. Odtud tedy plyne i postoj UNO k Polsku jako okupační síle, který je velmi důležitý pro formování této organizace a povahu jejího boje, který měl Ukrajinu opět osvobodit. (Vjatrovyč, 2020: 43-47)

Jedním z hlavních rysů Vjatrovyčova přístupu je konstrukce OUN a její přímé pokračovatelky UPA jako osvobozené armády. OUN a UPA měly povstat proti jakémukoliv nepříteli, bylo jedno, zda tím nepřitelem byli Poláci, respektive polský stát a jeho političtí či vojenští představitelé nebo zda tím nepřitelem byl Sovětský svaz nebo nacistické Německo. Každý, kdo okupoval území nárokové Ukrajinci, musel počítat s bojem proti Ukrajinské povstalecké armádě. Ukrajínští nacionalisté proto organizovali vzpoury i na území Sovětského svazu. Vjatrovyč totiž klade důraz na to, že UPA nebojovala jen proti Polákům, ale také proti Sovětům. Ve 20. letech, kdy byl sovětský režim na Ukrajině ještě slabý, probíhaly masové protibolševické vzpoury. Jevhen Kovalec zde plánoval vytvořit ilegální struktury, jako to dělali jeho kolegové v Haliči. Byl však zabit spolu s dalšími vůdčími osobnostmi a osvobozené hnutí v sovětské Ukrajině bylo nakonec rozprášeno. (Vjatrovyč, 2020: 46-53)

Ukrajínští nacionalisté podporovali partyzány, kteří bojovali proti sovětskému režimu a sami také provedli r. 1921 útok na Sovětský svaz nazývaný Listopadový vpád. Účelem bylo chránit ukrajinské obyvatelstvo před hladem, který podle Vjatrovyče způsoboval vývoz potravin do Ruska. (Vjatrovyč, 2020: 56-57) Tento charakter bojů se SSSR kvůli ochraně ukrajinských obyvatel před hladem si zachovala také UPA. Ta podporovala vzpoury na celé Ukrajině proti komunistickému režimu. V letech 1946 a 1947 postihl Ukrajinu třetí hladomor. UPA organizovala pomoc vzbouřencům a bez její pomoci by podle Vjatrovyče nebylo možné vůbec povstat a hlad a počet jeho obětí by byl mnohem větší. Hnutí odporu UPA a ukrajinských obyvatel, kteří UPA podporovali, mělo být zlikvidováno v roce 1946 v rámci operace s názvem Velká blokáda. Sovětům se ale odpor zlomit nepodařilo, jelikož UPA měla mezi ukrajinským obyvatelstvem podporu. UPA byla pro ukrajinské obyvatelstvo jedinou alternativou v boji proti stalinskému teroru. (Tamtéž: 424-431)

²⁰ V ukrajinštině національна (národní), v češtině lidová – do českého jazyka se „nacionalna“ překládá jako lidová, přičemž ukrajinský lid chápeme jako ukrajinský národ.

Kromě Sovětského svazu bylo nepřítelem ukrajinských nacionalistů také nacistické Německo. Již v roce 1941 bylo zatýkáno mnoho členů OUN a také přibývají střety mezi členy OUN a německou okupační správou. Obrana proti německé okupaci vznikala v roce 1942 na Volyni a v Polesí. Od roku 1943 také v Haliči. Z hnutí odporu proti německým okupantům posléze vzniká Ukrajinská povstalecká armáda. Na boji proti nacistům můžeme pozorovat dvě charakteristiky, které v kontextu UPA Volodymyr Vjatrovyč utváří: za prvé osvobozenecská povaha UPA. UPA bojovala proti jakémukoliv okupantovi. Za druhé UPA především také chránila ukrajinské civilisty a byla jedinou silou, která toho byla schopna. (Vjatrovyč, 2020: 352-353)

Proto také boj UPA se Zemskou armádou měl povahu povstání a zároveň ochrany ukrajinských civilistů. UPA chránila Ukrajince zejména v roce 1944, kdy se rozpoutaly selské války a kdy zahynulo mnoho Ukrajinců vinou svých sousedů. V neposlední řadě, a to Vjatrovyč zdůrazňuje, musela UPA bojovat proti 27. volyňské divizi Zemské armády, která nebojovala pouze s UPA, ale vraždila nevinné ukrajinské obyvatelstvo. Ukrajinská povstalecká armáda tedy byla chápána Ukrajinci a Vjatrovyčem jako síla, která bránila v tomto bouřlivém roce ukrajinské obyvatele Volyně a Haliče. (Vjatrovyč, 2020: 310-313)

Zemská armáda bojovala proti Ukrajincům, které považovala za své občany. Proti svým občanům vedla válku ale také nástupnická Polská lidová republika. Proti svým občanům ukrajinské národnosti vystupovala komunistická vláda, která se tím snažila získat sympatie protiukrajinsky naladěného obyvatelstva. (Vjatrovyč, 2012: 41) Nejvíce obětí měla akce „Visla“, která znamenala vysídlení většiny Ukrajinců v roce 1947 do sovětské Ukrajiny. Odsun asi 150 000 Ukrajinců z Polska provázely vraždy a jiné zločiny. Akce „Visla“ měla být odplatou za polské oběti na Volyni a byla nazývána jako „konečné řešení ukrajinské otázky“. Polská vláda zdůrazňovala, že přesun obyvatel způsobili partyzáni UPA, kteří stále byli přítomni na jihovýchodě poválečného Polska: „Ukrajinské obyvatelstvo musí pochopit, že přesídlení je důsledkem činnosti UPA (...) Ti, kdo neuposlechnou příkazu a zůstanou v oblastech, na něž se přesídlení vztahuje, budou považováni za bandity UPA.“ (Vjatrovyč, 2020: 344-345) Ve skutečnosti se ale podle Vjatrovyče dopustil polský stát zločinu na ukrajinském obyvatelstvu. Přítomnost UPA v Polské lidové republice byla způsobena právě státním násilím proti Ukrajincům, kteří neměli u nikoho jiného zastání. (Tamtéž: 344-349)

Konstrukce oběti v polském a ukrajinském diskurzu

Grzegorz Motyka konstruuje UPA a OUN jako zločinecké organizace, které byly ovlivněné ideologií integrálního nacionalismu. (Motyka, 2018: 24) V důsledku jejich spojení s ustašovským hnutím posléze OUN-b a UPA prováděly genocidní čistky proti polskému obyvatelstvu. Dělo se tak v roce 1943 až 1944 na Volyni (Tamtéž: 49-54) a v roce 1944 v Haliči (Tamtéž: 66-69) a v důsledku toho zemřely desítky tisíc obyvatel a stovky tisíc jich z obavy o život opustily své domovy. (Tamtéž: 73) Motyka tímto vyobrazením OUN a UPA jako nacionalistické organizace s cílem získání etnicky homogenního státu vytváří z polského národa žijícího na Volyni a v Haliči oběť genocidy a mimořádného zločinu proti lidskosti. Polské obyvatelstvo z bývalých východních kresů Druhé polské republiky staví jako oběť jednak vůči ukrajinskému integrálnímu nacionalismu, jednak vůči dvěma totalitárním režimům – komunismu a nacismu. K tomu používá srovnání volyňského masakru s Varšavským

povstáním, potlačeným nacisty a katyňským masakrem, provedeným jednotkami Sovětského svazu NKVD. (Tamtéž 75)

Podle Volodymyra Vjatrovyče byla UPA armáda, která regulérně válčila se Zemskou armádou. (Vjatrovyč, 2012: 40) Oběti vraždění na Volyni Vjatrovyč přičítá selské válce, která vypukla v roce 1940 jako konflikt běžných Ukrajinců a Poláků během většího konfliktu druhé světové války, která pro selské války vytvořila podmínky. Druhá světová válka byla charakteristická ignorováním vojenských pravidel a válečnými zločiny na území dnešního Polska a Ukrajiny. (Vjatrovyč, 2020: 310) Vjatrovyč neospravedlňuje selské války, ale říká, že z krveprolití nemůžeme vinit UPA, a rozhodně není možné tvrdit, že UPA prováděla genocidu proti polskému obyvatelstvu. Přesvědčení, že UPA je pachatelem genocidy proti Polákům, je podle Vjatrovyče přítomné v polském diskurzu již od roku 2003 a šíří jej „extrémně pravicoví“ polští politici. (Tamtéž: 277) Vjatrovyč hovoří o propagandě, která se proti UPA vede jak v polském, tak ruském (a ukrajinském postsovětském) diskurzu: „Tomu napomáhá posilování pozic pravicových stran v polské politice, ale významnou roli hraje také šíření těchto tezí ruskými a proruskými médii. Proto i někteří odborníci, kteří se dříve snažili nahlížet objektivně, přejímají výše popsany, politicky motivovaný pohled.“ (Tamtéž: 277-278)

Vjatrovyč naopak staví do role oběti ukrajinský národ, jehož příslušníci prožili tři hladomory. První hladomor v letech 1921-1922 podle Vjatrovyče způsobil vývoz zemědělských produktů z Ukrajiny, v níž již nezbyvaly potraviny, ale přesto byly vyváženy. Druhý hladomor v letech 1932 a 1933 již byl podle Vjatrovyče genocidou proti ukrajinskému obyvatelstvu, spáchaný stalinským režimem, který také informační bloádou bránil, aby se svět dozvěděl o hladu na Ukrajině, a tudíž aby Ukrajina nezískala potravinovou pomoc. (Vjatrovyč, 2020: 94-102) Třetí hladomor používal Sovětský svaz podle Vjatrovyče jako politickou zbraň k potlačení nacionálního smýšlení Ukrajinců, což se mu ale podle autora nedařilo, protože Ukrajinci se vzbuřovali a spolupracovali s UPA a OUN. (Tamtéž: 424-434)

Vjatrovyčova konstrukce je nejlépe vyjádřena tímto citátem: „V letech 1946-1947 byl hladomor potřetí zneužit sovětskou mocí jako zbraň proti ukrajinskému národu. Způsobil značné ztráty, počet jeho obětí (...) není dosud vyčíslen. (...) dnes, desetiletí po oněch událostech, na svobodné Ukrajině nás navzdory rozdílům v interpretaci minulosti a současnosti spojuje vzpomínka na společně prožitou tragédii a společné překonání neštěstí.“ (Vjatrovyč, 2020: 434) Viktimizace na Ukrajině a v Polsku má i své důsledky pro politiku paměti.

Shrnutí

Vymezení události

Oba autoři vymezují charakter události naprosto odlišně. Podle Motyky je volyňská řež etnická čistka s prvky genocidy (Motyka, 2011). V další knize (Motyka, 2018) již hovoří explicitně o genocidě. Volyňský masakr je pro něj jeden z nejhorších zločinů druhé světové války s cílem vyhladit polské obyvatelstvo, pokud zůstane na území nárokovaném Ukrajinci. Genocidní etnickou čistku na Volyni srovnává s katyňským masakrem a Varšavským povstáním. Tímto srovnáním konstruuje volyňskou řež jako jeden z největších masakrů moderních polských dějin. Volyňskou řež přirovnává ke genocidě Srbů ustašovci. Cílem bylo odstrašit Poláky, aby raději sami odešli z Volyně a Haliče. Proto bylo etnické násilí velmi kruté.

Historik Volodymyr Vjatrovyč naopak konstruuje polsko-ukrajinský konflikt jako druhou polsko-ukrajinskou válku mezi Ukrajinskou povstaleckou armádou a Zemskou armádou. Samotný konflikt mezi Ukrajinci a Poláky označuje za selské války. Většina úmrtí je podle Vjatrovyče způsobena selskými válkami mezi běžnými civilisty, nikoliv Ukrajinskou povstaleckou armádou. Válku mezi UPA a AK označuje jako válku ve válce, která vznikla proto, že obě armády si nárokovaly totožné území, o němž se domnívaly, že patří buď Polsku, nebo Ukrajině. Druhá světová válka byla podle Vjatrovyče pro druhou generaci ukrajinských nacionalistů možností, jak obnovit prohranou válku z roku 1919, jelikož obě generace ukrajinských nacionalistů se s porážkou nikdy nesmířily.

Oba autoři se rozcházejí i ve vysvětlení, proč měl masakr desetitisíce obětí. Podle Vjatrovyče za to mohlo klima druhé světové války poznamenané pácháním válečných zločinů a porušováním válečného práva ze strany nacistů a Sovětského svazu, druhým faktorem byly divoké selské války a třetím faktorem byla přítomnost vedlejších aktérů – lupičských band s paramilitárním a parapolitickým charakterem. S tím nesouhlasí Motyka, který říká, že příčina krvavosti konfliktu tkví v politickém programu OUN a UPA vytvořit etnicky homogenní stát.

Podle Motyky tedy byla volyňská řež genocidou organizovanou OUN a UPA proti nevinným civilistům. Podle Vjatrovyče byly volyňské události selskými válkami mezi ukrajinskými a polskými sedláky a rolníky. Vjatrovyč poukazuje, že selské války mají v prostoru Volyně a Haliče tradici a že v 19. století zde vypukla haličská řež. Příčinou konfliktu byl podle Motyky integrální nacionalismus OUN a UPA, podle Vjatrovyče kulturní a politický útlak Polské druhé republiky.

Čas a prostor

Oba autoři se shodují v době ukončení konfliktu. Oba jej datují do roku 1947, kdy se uskutečnila akce „Visla“. Pro Motyku znamenala akce rozprášení OUN a UPA a konec bojů, pro Vjatrovyče nespravedlnost na ukrajinských občanech Polské lidové republiky. Ve své knize (Motyka, 2011) rozlišuje Grzegorz Motyka dvě fáze konfliktu. První se odehrává na Volyni, v Haliči a částečně v Lublinském vojvodství. Je charakteristická etnickým vyhlazováním ze strany UPA a OUN od roku 1943 do r. 1945, kdy tyto aktivity ukončí příchod Rudé armády. Druhá fáze (1943-1947) je charakteristická přesídlováním obou etnik a končí akcí „Visla“. V knize *Wołyń 43* již o akci vůbec nehovoří, z důvodu, že se zaměřuje pouze na Volyň. Samotný počátek ideologie konfliktu ve formě genocidní čistky datuje do roku 1936, kdy se Mychajlo Kolodzinskij inspiruje u Mileho Budaka.

Vjatrovyč datuje v první knize (Vjatrovyč, 2012) začátek konfliktu do roku 1942, kdy v oblasti Chełmu a Podlesí provádí Poláci poprvé hromadné vraždění ukrajinských sedláků a pravoslavných duchovních. Zajímavé je, že v druhé knize (Vjatrovyč, 2020) se o událostech z roku 1942 vůbec nezmiňuje. Konflikt rozlišuje do tří období: od jara do podzimu probíhá konflikt na Volyni, od 1943 do 1944 v Haliči a od roku 1945 do 1947 v Polské lidové republice. Vedle toho můžeme podle autora chápat počátek konfliktu v historických bojích ukrajinských kozáků za nezávislost. Pokud jde o konflikt armád UPA a AK, začíná již v roce 1918. Podle Motyky jsou agresorem UPA, kteří rozpoutali etnickou čistu na Volyni v roce 1943. Podle Vjatrovyče jsou agresorem konfliktu Poláci, kteří v roce 1942 začali hromadně vraždit ukrajinské obyvatelstvo v Podlesí a Chełmsku.

Aktéři

Grzegorz Motyka v první knize (Motyka, 2002) říká, že se navzájem zabíjeli Ukrajinci a Poláci, přičemž Poláci nejednali často jen v reakci na násilí ze strany Ukrajinců. Zároveň neobviňuje Zemskou armádu z těchto činů. Ve své třetí knize (Motyka, 2018) již uvádí, že AK zabíjela civilisty, ovšem jen v odvetě. Motyka označuje vraždění žen a dětí a nevinných za válečné zločiny. AK ale vidí spíše v pozitivním světle. AK se zasloužila o zbrzdění spousty zločinů a znemožnila provádění etnických čistek polskými národoveckými skupinami. Její odvetná činnost byla podle Zemské armády potřeba, pokud panovala obava nebo se naplnila skutečnost, že budou vraždění Poláci a to jí dávalo důvod k odvetám proti Polákům či Litevcům. AK se řídila vnitřními normami a měla soudy. Její legitimita vycházela od exilové vlády, která reprezentovala demokratické strany. AK Motyka vnímá jako ochránkyni před čistkami UPA a před nacisty a Sověty.

Zajímavým poznatkem, který vyplývá z analýzy, je rozdíl, jak Vjatrovyč a Motyka chápají státnost Druhé polské republiky. Vjatrovyč vytváří symetrii mezi ukrajinskými a polskými nacionalisty, kteří reprezentují exilovou státnost a jejichž boj je boj rovných aktérů AK a UPA o vládu nad územím, které pro sebe chtějí získat nebo si jej udržet po skončení druhé světové války. Oproti tomu Motyka chápe Zemskou armádu jako legální představitelku západními spojenci uznávané exilové vlády a UPA jako nelegální teroristickou organizaci, působící na území, které Poláci stále považovali za součást Druhé republiky, respektive polského podzemního státu.

Toto vymezení státní legality podle představitelů polského exilu poskytovalo právo Zemské armádě působit jako v podstatě policejní složka na území Volyně, kde mohla zasahovat proti bezpráví na Polácích. AK proto prováděla odvetné akce proti řádění UPA, protože to byl prostředek, jak odstranit ukrajinské a litevské nacionalisty od vraždění Poláků. V případě Litevců měly odvetné akce účinek, protože začaly brzy, v případě Ukrajinců udělala AK chybu, jelikož zpočátku nevěřila, že také ukrajinští nacionalisté budou provádět etnické čistky. Z tohoto pohledu chápala Zemská armáda odvetné akce jako legální prostředek proti nelegálním akcím UPA, která neměla srovnatelné postavení se Zemskou armádou.

UPA vnímá Motyka negativně jako ilegální partyzánskou a nedemokratickou skupinu, která terorizovala nevinné polské obyvatelstvo a prováděla genocidní čistku. Grzegorz Motyka rozlišuje mezi vražděním páchaným UPA a AK. UPA v Motykově konstrukci vraždila každého Poláka, který nechtěl opustit domov v Haliči a na Volyni. Když vraždila AK, šlo jen o „pouhou reakci“ na vraždění UPA. Rozdíl spatřuje v tom, že pro AK nebylo cílem vyhladit ukrajinské etnikum. Motyka tedy tvrdí, že nelze srovnávat AK a UPA, protože mají úplně odlišný charakter. Vjatrovyč naopak AK a UPA srovnává a chápe je analogicky jako armády reprezentující stát, i když ukrajinský stát nebyl uznáván, na rozdíl od Druhé polské republiky.

Motyka vnímá UPA jako analogii k ustašovskému hnutí, kvůli nedemokratickému charakteru a kvůli společným plánům, jak provést etnické čistky proti národům, které byly dominantní v jejich zemích. Vjatrovyč vnímá UPA jako národně-osvobozenickou armádu, pokračovatelku hnutí UVO, veteránů bojů za nezávislost.

Motyka i Vjatrovyč konstruují také vedlejší aktéry, kteří jsou špatní. Motyka hovoří o vojenských uskupeních polských národovců, která páchala hromadná vraždění, při kterých zemřely najednou řádově stovky Ukrajinců. Tyto skupiny chtěly provádět etnické čistky, což

jím znemožnila Zemská armáda. Motyka je přirovnává k UPA, protože měly stejný nedemokratický a násilnický charakter. Vjatrovyč hovoří o skupinách sekerníků a zelenovců. Tyto skupiny páchaly loupežná přepadení proti všem, ale většinou proti Polákům. Své oběti zabíjeli sekerníci a zelenovci krutým způsobem a vystavovali hlavy mrtvých na kůlech uprostřed vsí a prováděli další zvěrstva.

Rozdílný je také pohled Vjatrovyče a Motyky na UPA a OUN jako na teroristické organizace. Podle Motyky jsou UPA a OUN teroristické v tom smyslu, že prováděly teroristické útoky v podobě etnických čistek. Teroristické útoky UPA a OUN nelze chápat jako politický prostředek, ale prostředek zločinné ideologie integrálního nacionalismu, jak vyhladit polské obyvatele. Pro Vjatrovyče je terorismus OUN ze 20. a 30. let prostředek, jak zažehnout povstání proti okupující moci. Ostentativní terorismus musejí povstalecké organizace využít v začátcích povstání, aby upoutaly pozornost, jelikož jsou málo známá.

Oběti

Motyka konstruuje polský národ jako oběť ukrajinské genocidy a integrálního nacionalismu. Vedle toho staví polský národ jako oběť sovětského a nacistického totalitárního režimu. Zemská armáda je proto v jeho interpretaci ochránce před UPA, nacisty a Sověty. Volodymyr Vjatrovyč naopak tvrdí, že ze strany UPA nešlo o genocidu proti Polákům. Říká, že UPA vedla regulérní válku s AK. Konflikt na Volyni byl krvavý, protože byl důsledkem selské války. Oběti je podle Vjatrovyče ukrajinský národ, který byl sužován třemi hladomory a útlakem Sovětského svazu. UPA je jako ochránce civilistů během druhé světové války a třetího hladomoru chápána jako jediný ochránce Ukrajinců před okupačními a totalitárními režimy, a jako jejich alternativa.

ZÁVĚR

Vývoj politiky paměti

Vývoj politiky paměti v Polsku a na Ukrajině prodělal po roce 1989 (pád komunistického režimu v Polsku), respektive 1991 (rozpad Sovětského svazu a vznik nezávislé Ukrajiny) dynamický vývoj. Ve vývoji politiky paměti můžeme pozorovat tři zásadní proměny. První období je charakteristické vládnutím politiků, kteří jsou spojeni s bývalým komunistickým režimem. Na polské straně je to prezident Kwaśniewski, na ukrajinské straně prezidenti Leonid Kravčuk a Leonid Kučma. Tyto politické osobnosti se zasloužily o navázání vynikajících diplomatických vztahů mezi zeměmi.

Jejich období je charakteristické pragmatickým vyhýbáním se problematické minulosti volyňského masakru. Prezident Kwaśniewski chápal, že připomínání zločinů UPA bude dráždit Ukrajince a prezident Kučma chápal, že glorifikovat vojáky UPA jako národní hrdiny vyvolává odmítavou reakci velké části ukrajinské společnosti, jež byla ovlivněna (post)sovětským diskurzem mýtu Velké vlastenecké války. Ukrajinskou společnost ale sjednocuje vzpomínka na hladomor ve třicátých letech, a komemorační akce prezidentů Kwaśniewského a Kučmy se proto orientují spíše na oběti nacistických zločinů, byť oběti volyňského masakru nejsou marginalizovány úplně.

Zatímco první období datované od 90. let přibližně do roku 2005 bylo charakteristické vynikajícími vztahy mezi oběma zeměmi a v některých případech i úzkými vazbami v mezinárodní politice, období druhé, bylo charakteristické proměnou, která znamenala nástup nových garnitur, které byly odlišné od těch minulých nekomunistickou minulostí. Politika paměti v obou zemích byla zaměřena antikomunisticky, respektive antisovětsky v ukrajinském případě. Polská politika paměti v té době byla zaměřena na zločiny nacismu a komunismu. Taktéž na Ukrajině, kde prezident Viktor Juščenko začal zdůrazňovat odkaz OUN a UPA jako národně-osvobozeneckých hnutí. Zajímavý je poznatek, že analogický vývoj od éry postkomunismu k vládám nacionalistické pravice vedl jak na Ukrajině, tak v Polsku k vzájemnému odcizení způsobenému protikladnou interpretací událostí na Volyni ve 40. letech. V obou případech však více rezonoval antikomunismus a národní tragédie způsobené stalinským terorem.

Třetí období počínající rokem 2013 v Polsku a 2015 na Ukrajině je již charakteristické institucionalizovaným sporem Ukrajiny a Polska kvůli odlišné interpretaci UPA. Téma UPA se stává ústředním tématem v obou politických diskurzech. V Polsku byly prosazeny v roce 2013 a 2015 dvě deklarace, které označovaly volyňský masakr jako genocidní etnickou čistku. Naopak na Ukrajině rostla po Revoluci důstojnosti popularita Stepana Bandery a UPA jako prozápadních symbolů, také proto, že na východě země propukl konflikt se separatisty a Rusko anektovalo Krym. Proto se také prezidentu Porošenkovi podařilo prosadit dekomunizační zákony a zákaz propagace nacistické a komunistické ideologie.

Druhý zajímavý poznatek studia vývoje politiky paměti na Ukrajině je, že snaha Petra Porošenka a dalších stran podporujících tranzici od postsovětské éry k éře po *Majdanu* je spojit odkaz UPA a jejího národně-osvobozeneckého charakteru, který UPA přisuzují, s prozápadním směřováním, které je charakteristické pro Revoluci důstojnosti. Představitelé Ukrajinské

povstalecké armády a Organizace ukrajinských nacionalistů Roman Šuchevyč a Stepan Bandera jsou tak interpretováni jako otcové-zakladatelé proevropské tranzice.

Závěry analýzy

Analytická část úspěšně odpověděla na výzkumné otázky položené v Úvodu: *Jaké charakteristiky přisuzuje Ukrajinské povstalecké armádě polský a ukrajinský historiografický diskurz? a Jaké charakteristiky přisuzuje polský a ukrajinský historiografický diskurz události volyňského masakru?*

Podle autora Grzegorze Motyky je Zemská armáda spíše pozitivní aktér, který vynucoval na území polského podzemního státu právní předpisy z doby před druhou světovou válkou a chránil polské obyvatelstvo před zločiny nacistů, Sovětského svazu a ukrajinskými a litevskými nacionalisty. UPA je podle něj ilegální teroristickou a partyzánskou organizací, jejímž cílem bylo zločinným způsobem – etnickými čistkami – získat nezávislý monoetnický ukrajinský stát.

V díle Volodymyra Vjatrovyče je naopak UPA chápána jako národně-osvobozenecká armáda, která bojovala se Zemskou armádou v regulérní válce o území, které chtěla získat pro ukrajinský stát a které ukrajinskému státu patřilo v době po první světové válce. Kromě toho je UPA chápána jako jediný element, který dokázal efektivně ochraňovat ukrajinské obyvatelstvo před stalinským a nacistickým režimem.

V hodnocení události volyňského masakru se autoři taktéž odlišují. Grzegorz Motyka považuje masakr za důsledek prováděné genocidní etnické čistky proti nevinným polským obyvatelům Volyně. Tato genocida je podle autora srovnatelná s „malými genocidami“ druhé světové války (pogrom proti Židům na Volyni, zabíjení Bělorusů nacistickými policejními jednotkami nebo genocida Srbů ustašovci). Volyňský masakr má v Motykově diskurzu také místo mezi národními tragédiemi Poláky – katyňským masakrem a potlačením Varšavského povstání.

Podle Vjatrovyčova diskurzu však byl volyňský masakr důsledkem zločinného prostředí druhé světové války a zločinů nacistického Německa a sovětského svazu, které způsobily, že propukly selské války mezi polským a ukrajinským obyvatelstvem, které v regionu měly již tradici. Vedle toho konstruuje střet mezi UPA a AK, který je podle něj druhou polsko-ukrajinskou válkou. Krvavost a vysoký počet obětí konfliktu na Volyni vysvětluje tím, že mezi sebou bojovali sedláci – „vesnice proti vesnici“, kteří neměli jiné zbraně než zemědělské nástroje.

Zde byly představeny základní odpovědi na výzkumné otázky. V rámci Shrnutí v analytické části byly odpovězeny detailnější aspekty rozdílů v odpovědích jednotlivých diskurzů na podotázky *co se na Volyni roku 1943 stalo, kdo jsou aktéři, kdo je oběť, jak je vymezen čas a prostor* a jaké jsou *příčiny* polsko-ukrajinského konfliktu. Z analýzy ale vyplývají další zjištění odhalující rozdíly v argumentaci obou autorů, která je potřeba zdůraznit, protože jsou překvapivá a měla by být náležitě srovnána:

Prvním zajímavým rozdílem v argumentaci je vysvětlení obou autorů, proč byl konflikt na Volyni krutý. Oba autoři říkají, že krutost byla důsledkem nacistických zločinů. Avšak zde se již rozcházejí, Motyka říká, že nacistický holokaust Židů motivoval OUN a UPA k provedení genocidní čistky Poláků, protože ukrajinští nacionalisté byli údajně ohromeni „zmizením Židů“, kterých na Volyni žilo před druhou světovou válkou několik stovek tisíc. Vjatrovyč říká, že válečné prostředí vedlo obyvatele k selským válkám. Zde ale vznikají důležité implikace pro roli UPA a AK se zamezováním krutosti.

Vjatrovyč vytváří ukrajinské negativní vedlejší aktéry, jimiž jsou sekerníci, zelenovci a další paramilitární skupiny. Ty podle Vjatrovyče mohly za část zločinů. Zde je ale slabý moment Vjatrovyčovy argumentace, kterého využívá polský diskurz, protože o OUN-b (banderovci) Vjatrovyč říká, že bojovali proti melnykovcům a skupině Tarase Bulby a o oddílech UPA, že nutily oddíly Tarase Bulby přejít do UPA. OUN a UPA nebojovaly proti banditským skupinám, čímž vlastně nezabraňovaly likvidacím Poláků. Motyka hovoří o polském negativním aktérovi národovcích. Oproti Vjatrovyčovi zdůrazňuje, že Zemská armáda aktivně bránila národovcům v etnických čistkách proti Ukrajincům. Motyka tím vytváří ze Zemské armády spravedlivého aktéra a z OUN a UPA aktéry nespravedlivé.

S tím souvisí atribut válečných zločinů a legitimacy zabíjení civilistů. Motyka říká, že také AK se dopouštěla válečných zločinů. Odsuzuje vraždění žen a dětí, ale samotné vraždění nechápe jako nelegitimní, protože bylo jediným prostředkem, který zbýval AK, jak zbrzdit hromadné vraždění civilistů páchané Němci, Ukrajinci a Litevci. Zemská armáda přistoupila k hromadnému zabíjení, protože několik let byla svědkem vraždění a vypalování polských vesnic německými jednotkami, holokaustu Židů Litevci a posléze i ukrajinskými čistkami a nedokázala najít lepší možnost, jak zastavit násilí.

Vraždění Poláků ukrajinskými nacionalisty naopak Motyka chápe jako nelegitimní, protože UPA je podle něj nedemokratická organizace s cílem provést genocidu Poláků. S tím nesouhlasí Vjatrovyčova argumentace. Vjatrovyč tvrdí, že UPA vnímala polské podzemní hnutí a polskou vládu jako okupační sílu, a charakter jejího násilí je v protirežimním boji, a nikoliv v boji proti Polákům jako etniku. Vjatrovyč legitimizuje násilí UPA tím, že šlo o vojenskou povstaleckou organizaci, dodává ale, že toto násilí je namířené proti jinému vojenskému aktérovi, nikoliv proti polským civilistům.

V souvislosti s uznáním statusu UPA Vjatrovyčem a Motykou je zajímavý další rozdíl. Oba autoři chápají odlišně legalitu a legitimitu UPA *per se*. Vjatrovyč ve svém díle vytváří z UPA a AK rovné aktéry, kteří reprezentují státnost. UPA i AK chápe jako legální organizace, v tom smyslu, že (i během druhé světové války) reprezentují své státy (AK oficiálně uznávanou Druhou polskou republiku, UPA na mezinárodním poli neuznávané URN a ZURN²¹) a v jejich jménu bojují. V tomto smyslu chápe Vjatrovyč AK také jako legitimního aktéra druhé světové války.

Oproti tomu Motyka neuznává UPA jako legitimního aktéra, protože UPA byla nedemokratickou, autoritářskou a zločineckou organizací, která měla v plánu provést genocidu. A dodává, že Zemská armáda a polská exilová vláda neuznávaly ani legitimitu, ani legalitu Ukrajinské povstalecké armády. V Motykově díle čteme, že polský podzemní stát neuznává UPA a považuje ukrajinské nacionalisty, stejně jako litevské, za zrádce polské státnosti. Implicitně se dozvídáme, že Zemská armáda neuznávala oprávněnost požadavků ukrajinských nacionalistů na vlastní stát a odmítala loajalitu ukrajinských nacionalistů k jinému vlastenectví než polskému.

Téma volyňského masakru využívají autoři taktéž odlišně. Motykův přístup je silně zaujatý proti UPA, hovoří o ní jako o nedemokratické teroristické organizaci, jež spáchala genocidní etnickou čistku. Ukrajínští nacionalisté ve 40. a 50. letech jsou viděni negativně a Motyka

²¹ UNR – Ukrajinská lidová republika
ZUNR – Západoukrajinská lidová republika

z nich vytváří nepřátele polského národa (té doby). Oproti tomu Vjatrovyč hovoří také o volyňském masakru, ale v duchu legitimní války Ukrajinců a Poláků o území Volyně a Haliče. Místo Poláků vytváří nepřátele ze Sovětského svazu a jeho přísluhovačů, kteří prováděli genocidu hladem, a z UPA utváří ochránce Ukrajinců, kteří jsou tudíž alternativou vůči Sovětskému svazu a jeho ideologii.

Seznam literatury

- ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť*. Prostor, 2001
- BARŠA, Pavel: *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*. Argo, 2011
- BENEŠ, Vít, DRULÁK, Petr: *Metodologie výzkumu politiky*, Sociologické nakladatelství SLON 2019
- CENCKIEWICZ, Sławomir, GONTARCZYK, Piotr: *SB a Lech Walesa*. IPN, 2008
- FOUCAULT, Michel: *Diskurz. Autor. Genealogie. Tři studie*. Svoboda, 1994
- FOUCAULT, Michel: *Archeologie vědění*. Hermann a synové, 2002
- FREDHEIM, Rolf. *The Memory of Katyn in Polish Political Discourse: A Quantitative Study*. Routledge Vol. 66, No. 7, 1165–1187 September 2014
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Sociologické nakladatelství, 2009
- HARPER, Jo: *Never Mind the Boleks! In Poland's Memory Wars: Essays on Illiberalism* 2018
- HIMKA, John-Paul: *The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine* In HIMKA, John-Paul, MICHLIC, Joanna Beata: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe* 2013
- HIMKA, John-Paul: *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd* 2015. Dostupné z: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00085006.2011.11092673>
- HRYCAK, Jaroslav: *Strasti za nacionalizmom: stara istoria na novyj lad*. 2011
- KUTKINA, Anna: *Between Lenin and Bandera: Decommunization and Multivocality in (post)Euromaidan Ukraine* 2020 Disertační práce. Dostupné z: <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/312692/BetweenL.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- LAVRENTEV, Aleksei. *Srovnání polského a ukrajinského ústavů paměti národa a jejich interpretace Volyňského masakru*. Diplomová práce, vedoucí práce: Vykoukal, Jiří. 2018 <https://dspace.cuni.cz/discover?query=aleksei+lavrentev&submit=>
- MOTYKA, Grzegorz: *Volyň 1943: genocidní čistka – fakta, analogie, historická politika*. Academia, 2018
- MOTYKA, Grzegorz: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje*. Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2003
- MOTYKA, Grzegorz: *Od rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła”*. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. 2011
- MICHLIC, Joanna Beata, MELCHIOR, Małgorzata: *The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland: Renewal—Its Accomplishments and Its Powerlessness* In HIMKA, John-Paul,

MICHLIC, Joanna Beata: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe* 2013

NARVSELIUS, Eleonora: *The „Bandera Debate“: The Contentious Legacy of World War II and Liberalization of Collective Memory in Western Ukraine* 2012

NORA, Pierre. *Mezi pamětí a historií*. In *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti* (Cahiers du CEFRES. N° 13), 1998

OST, David: *Authoritarian Drive in Poland In Poland's Memory Wars: Essays on Illiberalism* 2018

PROKOPOVÁ, Kateřina, ORSÁGOVÁ, Zuzana, MARTINKOVÁ, Petra: *Metodologie výzkumu v oblasti kritické analýzy diskurzu* 2014

PUTIN, Vladimir: *„On the Historical Unity of Russians and Ukrainians“* 2021. Dostupné z: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/66181>

PLOKHY, Serhii: *When Stalin Lost His Head: World War II and Memory Wars in Contemporary Ukraine* In *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* 2017

PORTNOV, Andriy: *Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991–2010)*. In *Memory and theory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, 2013

PORTNOV, Andrii. *Poland and Ukraine: Entangled Histories, Asymmetric Memories*. 2020. Dostupné z: <https://doi.org/10.25360/01-2020-00011>

PORTNOV, Andrii. *Clash of Victimhoods. The Volhynian Massacre 1943 in Polish and Ukrainian Memory*. 2016a Dostupné z: https://www.academia.edu/29941736/Clash_of_Victimhoods_The_Volhynian_Massacre_1943_in_Polish_and_Ukrainian_Memory

PORTNOV, Andrii. *Bandera mythologies and their traps for Ukraine* 2016b Dostupné z: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/bandera-mythologies-and-their-traps-for-ukraine/>

RENAN, Ernest: *Co je to národ?* In *Pohledy na národ a nacionalismus*, 2003, Praha

RYCHLÍK a kol.: *Dějiny Ukrajiny*. Nakladatelství Lidové noviny, 2015

SNYDER, Timothy: *Politika života a smrti*. Malovaný kraj, o.s., 2015

SNYDER, Timothy: *Obnova národů: Polsko, Ukrajina, Litva, Bělorusko 1569–1999*. PANT, 2018

TODOROV, Tzvetan. *Paměť před historií*. In *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti* (Cahiers du CEFRES. N° 13), 1998

TODOROV, Tzvetan. *Zneužívání paměti*. In *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti* (Cahiers du CEFRES. N° 13), 1998

VJATROVYČ, Volodymyr: *Ukrajinské 20. století: utajované dějiny*. Academia, 2020

VJATROVYČ, Volodymyr: *Druha polsko-ukrajinská válka. 1942-1947*. 2012

YURCHUK , Yulia: *Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN–UPA Memory Politics and Nation Building in Ukraine (1991–2016)* In *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* 2017